

परिवर्तन वाद का कोसळला? आंबेडकरवाद, मार्क्सवाद आणि उत्तर आध्यात्मवाद

-श्रीधर तिळवे

१

विचारप्रणाली ही नेहमीच लांबी, रुंदी आणि खोली ह्या अवकाशाच्या तीन मितीत व भूत, वर्तमान, भविष्य ह्या काळांच्या तीन आयामात काम करत असते. आज इतिहास स्वतंत्रपणे विषय म्हणून शिकवला जातो. माझ्या मते हे चुकीचे आहे. खरे तर जिथे भूतकाळ असतो तिथे इतिहास असतोच. त्यामुळे कुठल्याही विचारप्रणालीला भूतकाळ टाळता येत नाही आणि इतिहासही टाळता येत नाही. इतिहास भूतकाळातील उपलब्ध मितीकांचे एकात्मिकरण करतो. विचारप्रणालीला जसा इतिहास टाळता येत नाही तसा भविष्यकाळही टाळता येत नाही. कुठलीही विचारप्रणाली स्वतःची हिस्ट्री आणि स्वतःचा युटोपिया निर्माण करत असते. काय होते आणि काय आहे ह्यातूनच काय असावे ह्या विषयी मार्गदर्शन करावे लागते. का होते आणि का आहे ह्यातूनच का असावे ह्याची मीमांसा सिद्ध करावी लागते. त्यामुळेच इतिहास स्वतंत्रपणे न शिकवता त्या त्या मानव्यशाखेला सलग ठेवूनच शिकवायला हवा. उदाहरणार्थ अर्थशास्त्राच्या विद्यार्थ्याला भारतासंदर्भात सिंधू हडाप्पापासून ते १९१४ पर्यंतच्या आर्थिक घटनांचा इतिहास व आर्थिक विचारांचा इतिहास शिकवायला हवा. तांदळाचा भाव सिंधू संस्कृतीत काय होता, चाणक्याच्या काळात काय होता, अल्लाऊद्दीनच्या काळात काय होता हे त्याला कळायला हवे. असो !

सर्वसाधारणपणे विचारप्रणाल्यांकडे नजर टाकली, तर त्यांचे पुढील प्रकार आपणाला दिसतील.

१) तत्त्वज्ञानात्मक विचारप्रणाली : ह्यात ज्ञानाची संपूर्ण मीमांसा असते. ज्ञान कसे होते ते ज्ञानाच्या संकल्पनांच्या अर्थनिश्चितीकरणपर्यंत व त्याच ज्ञानीय घडामोडींचे विवेचन होते.

२) अनुभवात्मक विचारप्रणाली : ह्यात अनुभवाची संपूर्ण मीमांसा असते. आज जिला कलासमीक्षा म्हटले जाते. तिचा समावेश ह्यात होतो. अनुभव कसा निर्माण करावा, का निर्माण होतो ह्यापासून अनुभव म्हणजे काय ह्यांची मीमांसा ही विचारप्रणाली करते.

३) मानसशास्त्रीय विचारप्रणाली : ह्यात सजीवांच्या ठायी असणाऱ्या 'मी'ची मनाची मीमांसा असते.

४) समाजशास्त्रीय विचारप्रणाली : माणूस एकटा राहात नाही. तो कळप करून राहतो. ह्या विचारप्रणालीत माणसांच्या कळपांची मीमांसा असते.

५) आर्थिक विचारप्रणाली : माणसाने निर्माण केलेल्या उत्पादनांची संपूर्ण मीमांसा ह्यात होते.

६) राजकीय विचारप्रणाली : कळपांच्या कळपांना नेहमीच संरक्षणाची नियमनाची गरज असते. ह्यातूनच कायदा, सुव्यवस्था, संरक्षण शासन जन्मतात. ही विचारप्रणाली ह्या साऱ्यांची मीमांसा करते.

ह्याशिवाय धार्मिक विचारप्रणालीचा विचार मी पूर्वी केला आहेच. आध्यात्म्याची विचारप्रणाली होऊच शकली नाही. तिथे फक्त विश्वानुभव असतो, विचार असतच नाही. त्यामुळे त्या पद्धतीचा विचार इथे केलेला नाही.

भारतात १८०० पर्यंत धार्मिक विचारप्रणाली केंद्रस्थानी होती आणि

इतर सर्व विचारप्रणाल्या ह्या धार्मिक विचारप्रणालीचा भाग होत्या. त्यानंतर भारतात इतर विचारप्रणाल्यांचे युग सुरू झाले. १८०० नंतर ब्रिटिशांच्याकडे भारत गेला. त्याकाळातील ब्रिटिशांच्यात तीन प्रवृत्ती होत्या. १) मानवतावादी २) उद्धारवादी ३) सत्तावादी.

ब्रिटिशांच्या वसाहतवादात ह्या तिन्ही प्रवृत्ती कार्यरत होत्या. मानवतावादी प्रवृत्तीचा पहिला खरा अध्वर्यू विल्यम कॅरी होता. त्यानेच भारतात प्रथम सर्व जातीधर्मासाठी शाळा काढली. सतीची चाल बंद पडावी म्हणून ह्यानेच प्रथम प्रयत्न केले. एतद्देशीय माध्यमांचा, भाषांचा ह्यानेच कैवार घेतला. स्त्रीशिक्षण ह्यानेच सुरू केले. पहिले महाविद्यालय व विद्यापीठ ह्यानेच काढले. हा ख्रिश्चन मिशनरी असल्याने भारतीय इतिहासकारांनी ह्याची अक्षम्य उपेक्षा केली. खरेतर आधुनिक भारताचा निर्माता होण्याचा ह्याचा हक्क पहिला आहे. राजाराम मोहन रॉय हे नंतर येतात. जन्माने हा चांभाराचा मुलगा होता. चांभाराला अस्पृश्य मानणाऱ्या हिंदू समाजाला आधुनिकता शिकवण्यासाठी एक चांभाराचा पुत्र यावा हा विरोधाभास लक्षणीय आहे. खरे तर हिंदू समाजाला ऐतिहासिक क्रमाने मारलेली ती चपराकच आहे. उद्धारवादी प्रवृत्तीत एलफिस्टनपासून अनेकांचा समावेश होतो. ह्यांचा इंग्रजी शासन हे हिंदूंच्या उद्दारासाठी आहे, ती ईश्वरी योजनाच आहे ह्यावर विश्वास होता. सत्तावादी इंग्रजांना मात्र स्वतःच्या श्रेष्ठत्वाचा गंड होता. त्यांच्यादृष्टीने ते शासक व इथली प्रजा शासित होती आणि तिचे काहीही करण्याचा त्यांचा अधिकारच होता. भारतात इंग्रज येण्यापूर्वीच १) ब्रह्मवादी २) श्रमण ३) ब्राह्मण्यवादी ४) भक्तिवादी ५) युगवादी ६) लोकायतवादी अशी सहा कुळे अस्तित्वात होती. इंग्रजांच्या आगमनानंतर ती पुन्हा नव्याने बहरली. इंग्रजांच्या वसाहतवाद्याला प्रतिक्रियावाद म्हणून स्वतंत्रतावाद जन्मला. त्यातही आपणाला १) मानवतावादी २) उद्धारवादी ३) जहालवादी अशा तीन प्रवृत्ती दिसतात. भारतीय मानवतावाद्यांना मानवतावादी दृष्टिकोनातूनच भारत स्वतंत्र व्हावा असे वाटत होते. उदा. विवेकानंद, महात्मा गांधी. उद्धारवाद्यांना इंग्रजांची भारतीयांचा उद्धार होण्यासाठी गरज होती हे मान्य होते. त्यामुळे सुरुवातीला हे उद्धारवादी इंग्रजी राज्य आवश्यक मानत होते, पण नंतरचे उद्धारवादी मात्र इंग्रज गेल्याशिवाय भारतीयांचा उद्धार होणार नाही असे मानू लागले. जहालवाद्यांना मात्र भारत स्वतंत्रच हवा होता आणि ते ठोश्याला प्रतिठोसा देण्याचीच भाषा करत होते. ब्रह्मवादाचा रामकृष्ण परमहंस, विवेकानंद, रामतीर्थ, श्रमण, अरविंद ह्यांच्यातून; श्रमण कुळाचा फुले, आंबेडकर, कृष्णमूर्ती ह्यांच्यातून; ब्राह्मण्यवादाचा स्वामी दयानंद सरस्वती, टिळक, सावरकर, हेडगेवार, गोळवलकर ह्यांच्यातून; भक्तिवाद्यांचा रानडे, गोखले, गांधी ह्यांच्यातून; लोकायतवाद्यांचा डांगे, रॉय, नेहरू ह्यांच्यातून प्रवास झाला.

१९४७ पर्यंत ह्यामुळेच भारतात १) लोकायतवाद्यांचे मानवतावादी व साम्यवादी, २) काँग्रेसचे लोकशाही मिश्रवादी ३) भक्तिवाद्यांचे गांधीवादी ४) श्रमणकुळाचे आंबेडकरवादी ५) ब्राह्मण्यवाद्यांचे संघवादी अशी पाच मेगॅस्ट्रक्चर्स तयार झाली होती. ह्या महासिद्धांतात सर्वात प्रभावी ठरले ते काँग्रेसचे गांधीवाद आणि लोकशाही मिश्रवाद यांना स्वीकारणारे मॉडेल. १९४७ नंतर मी मागेच म्हटल्याप्रमाणे जगात सर्वत्रच नवीन रचनांचा उदय झाला. अमेरिका आणि रशियाची महासत्तावादी रचना

युरोपियनांना वसाहती गमवाव्या लागल्याने व दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या वसाहतविरहीत रचना, तर आफ्रिका, द. अमेरिका, आशिया ह्या खंडातून स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळे नवीन रचनांचा उदय झाला. त्याबरोबरच ह्या नवीन रचनांचा अभ्यासही सुरू झाला. एकीकडे आदिम समाजाच्या उपलब्ध झालेल्या रचना, तर दुसरीकडे नव्याने निर्माण झालेल्या रचना ह्यातूनच सर्वच क्षेत्रात नवीन संरचनावादी विचारप्रणाली उदयास आल्या. अस्तित्ववादी विचारप्रणाली प्रभावी होत असतानाच ह्या संरचनावादी प्रणालीने आपले काम सुरू केले. जगाच्या इतिहासात १९४५ ते १९५५ हा कालखंड अस्तित्ववादाचा होता, तर १९५५ ते १९६५ हा संरचनावादाचा होता. ह्या संरचनावादाबरोबरच भांडवलवाद, साम्यवाद, विज्ञानवाद, आध्यात्मवाद हे अस्तित्वात होते. भारतात भांडवलवादाचे समर्थन जगदीश भगवतीसारखे अर्थशास्त्रज्ञ सोडले, तर फार कमी लोक करत होते. मात्र, अँडम स्मिथनंतर जॉन केन्सने भांडवलवादाला फार वेगळे वळण दिले होते आणि ह्याचा स्वीकार बहुतेक भांडवलवाद्यांनी केला होता. Welfare state ही कल्याणकारी राज्याची योजना म्हणजे साम्यवाद बलवान होऊ नये म्हणून भांडवली लोकशाहीने स्वतः पडवून आणलेले परिवर्तन होती. १९४७ नंतर साम्यवादाला जागतिक क्रांतिचे स्वप्न पडायला सुरुवात झाली होती. त्यामुळे भारतीय साम्यवादने जागतिक साम्यवादापुढे लोटांगण घातले. विज्ञानवादाचे आपले काम नेहमीच्या मार्गाने सुरूच होते. आध्यात्मवादने अरविंद आणि रमण महर्षी ह्यांना नवीन वळण म्हणून स्वीकारायला सुरुवात केली. गांधी तर राष्ट्रपिता म्हणून स्वीकारले गेले. आंबेडकरवादाचे काम सुरू झाले.

१९४५ पासून १९६० पर्यंत ह्या सर्व नवीन रचना काम करू लागल्या. त्यांचे वर्गीकरण आपणाला पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१) सामाजिक रचनावाद : वेगवेगळ्या समाजाच्या रचनांचा अभ्यास सुरू झाला. त्या त्या समाजातील कुटुंब, विवाह, राज्यव्यवस्था, नोकऱशाही, जात ह्यांचा रचनांचा अभ्यास सुरू झाला. क्लोद लेवी स्त्रोसने ह्याची सुरुवात केली.

२) आनुभविक रचनावाद : ह्यात अनुभव निर्माण करणाऱ्या कलाकृतीच्या रचनांचा अभ्यास होऊ लागला. रूपचर्चा केंद्रस्थानी आली.

३) तात्त्विक रचनावाद : तत्त्वज्ञानातील मूलभूत रचना शोधणे सुरू झाले. अनेक उत्तरांच्या रचनांचा अभ्यास सुरू झाला.

४) मानसशास्त्रीय रचनावाद : ह्यात मनाच्या रचनेचा अभ्यास सुरू झाला. गेस्टाल्ट सायकॉलॉजी, बिहॅवीयरीयल पॅटर्न्स ह्यांचा शोध सुरू झाला. फ्रॉइड युंग अँडलर ह्यांच्या अभ्यासापेक्षा हा अभ्यास वेगळा होता.

५) आर्थिक रचनावाद : आर्थिक रचनांचा अभ्यास सुरू झाला. वेगवेगळ्या देशांच्या अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास, पंचवार्षिक योजनेचा अभ्यास सुरू झाला.

६) राजकीय रचनावाद : शासन, प्रशासन वगैरे रचनांचा अभ्यास सुरू झाला.

ह्यातील अनेक रचना एकमेकांशी साहचर्य करू लागल्या तशाच संघर्षही करू लागल्या. उदा. भांडवली अर्थरचना ही साम्यवादी अर्थरचनेशी संघर्ष करू लागली. रशिया आणि अमेरिका एकमेकाला शह देण्यासाठी आपल्या रचनांचे जागतिकीकरण व्हावे म्हणून धडपडू लागल्या.

एकीकडे रचनावादी नवीन रचना निर्माण करत होते, तर दुसरीकडे नवीन रचना रचनावादाला अभ्यासक्षेत्र पुरवत होत्या. १९६५ पर्यंत ह्या रचना कश्याबश्या तगल्या, पण शेवटी व्हायचे तेच झाले. ह्या रचनांनी जी वचने दिली होती त्याची पूर्ती होईना. मानवाचे प्रश्न सोडवण्यात ह्या रचना अपयशी ठरू लागल्या आणि ह्या रचनांच्यावर हल्ले सुरू झाले. रचनावादावरही हल्ला होऊ लागला. ह्यातून ज्या पद्धतीच्या खुद्द रचनावादावरही हल्ला होऊ लागला. ह्यातून ज्या पद्धतीच्या विचारसरणी उदयास आल्या त्या सर्व विरचनावादी होत्या. त्यांनी रचनांना आव्हान दिले. ह्या रचनांचा मूलगामी अभ्यास करून त्यातील विसंगती उघड करून दाखवणारी एक संतप्त पिढीच उदयास आली. साहित्यतः सत्यकथेचा रचनावाद कोसळला. सत्यकथेच्या रचनेतील अनेक विसंगती ह्या पिढीने उघड करून दाखवल्या. ही पिढी काहीशी विध्वंसकच होती. सुरुवातीला तिचा भर रचनावर हल्ला करण्याचा होता, पण विरचना करण्याच्या प्रवृत्तीला कधीतरी विधायक भूमिका घ्यावीच लागणार होती. त्यातूनच ह्या रचना काम का करत नाहीत ह्या प्रश्नाचे उत्तर शोधणे सुरू झाले आणि मग लक्षात आले की, ह्या सर्व रचना नेहरू, मार्क्स, फ्रॉइड, बेवर ह्यांच्या अतिविशाल महानियोजनवादाच्या बळी आहेत. त्यामुळे स्थानिक निर्णयिकांना ह्यांच्या रचनेत स्थान नाही. त्यामुळेच दलित, आदिवासी, वसाहतवादाचे बळी ह्यांचे फारसे भले हे महानियोजन करत नाही. वसाहतवादाला बळी पडलेल्या देशांना तर दोन पातळीवर संघर्ष करावा लागला. एकीकडे देशात प्रस्थापित झालेल्यांचे महानियोजन, तर दुसरीकडे ज्यांनी वसाहती केल्या त्यांचे सर्वसाधारणतः युरोपियन महानियोजन. ह्या दोन्ही महानियोजनाविरुद्ध लढणे अटळ होते. १९६५-१९७५ हे दशक विरचनेचे होते, तर १९७५-८५ हे देशी रचनांचे होते. युरोपमध्ये १९७५ नंतर आधुनिकोत्तर, तर वसाहतीत वसाहतोत्तरवादाचा ह्यामुळेच उदय झाला. दुर्दैवाने ज्यांनी वसाहतोत्तरवाद मांडला त्यांना १९७५ नंतर त्यांच्या देशात जन्मलेल्या देशी रचनांचा फारसा मार्गोपात घेता आला नाही. एडवर्ड सैद काय किंवा गायत्री स्पिवॅक, होमी भाभा काय ह्यांना युरोप-अमेरिकेत बसून करिअर करायचे असल्याने त्यांनी आपल्या विचारप्रणालीची मांडणी युरोपमधल्या अँकेडमिक काउन्सिलमध्ये बसतील, अशा संकल्पनांच्या साहाय्याने केली. खरे तर संपूर्ण पाश्चात्य विचारसरणी ही तीन प्रकारच्या केंद्रवादाने ग्रासली आहे.

१) पार्शीज्युडो केंद्रवाद : ह्यात पारशी व ज्युडाईक परंपरेतील पारशी, ज्यू, ख्रिस्त, इस्लाम ह्या चार धार्मिक विचारप्रणालींचा समावेश होतो. एडवर्ड सैद यांनी ओरियेंटॅललिझममध्ये इस्लाम हा पाश्चात्य परंपरेच्या विरोधात उभा असल्याचे भासवले आहे, पण त्यांच्या दुर्दैवाने तो तसा नाहीये. माझ्या मते ओरियेंटॅललिझमची १) आत्मा २) पुनर्जन्म ३) कर्मफलसिद्धांत ४) विश्वानुभव (मोक्ष) हीच वैशिष्ट्ये आहेत. त्याउलट ऑक्सिडेंटॅललिझमची १) ईश्वर व सैतान ह्यांच्यातील लढा (पारशी परंपरा) २) क्रियेशन सिद्धांत ३) कयामत व कयामतीचा फैसला ४) कयामत होईपर्यंत आत्मा वाट बघत बसतो हीसुद्धा वैशिष्ट्ये आहेत. इस्लाम हा ह्या चारी संकल्पनांना स्वीकारतो. त्यामुळे इस्लामला ओरियेंटॅल म्हणणे कठीण आहे.

२) ग्रीकोरोमन केंद्रवाद : ह्यात ग्रीक रोमन परंपरेतील सुधीक विचारप्रणाल्या ह्यांचा समावेश होतो. पाश्चात्य विचारप्रणाल्या आजही प्लेटो, अँरिस्टॉटलपासून मोकळ्या झालेल्या नाहीत. ओरियेंटॅललिझम ब्रह्मवाद, ब्राह्मण्यवाद, भक्तीवाद, बौद्ध व जैन आगमवाद ह्यांच्या प्रभावातून मुक्त नाही. अर्थात जास्त प्रभाव बौद्धांचा पडलेला आहे.

३) युरो केंद्रवाद : युरोपलाच विश्व समजून वैश्विक विचार

करण्याची अत्यंत घातक पद्धत युरो विचारप्रणाल्यांनी अवलंबलेली दिसते.

आजही ह्या तिन्ही वें वसाहतीपासून युरोप मुक्त झालेला नाही. वसाहतीतत्त्ववाद ह्या तिन्ही शबर हत्त्या करण्यात यशस्वी झालेला नाही. ह्याचे कारण वसाहतीतत्त्ववादांना ओरियेंटलशी मीट नाळ जुळवता आलेली नाही.

ह्या काळावर आपण लक्ष ठाकले, तर अनेक देशी संघटनांचा, पक्षांचा ह्या काळात उदय झालेला दिसेल. स्वाध्याय, युक्रांद, दलित पैथर, शिवसेना, भाजप, तेलगू देसम, द्रमुक, अण्णा द्रमुक ह्यांनी आपल्या संघटना मजबूत केल्या. मण्डलवाद, प्रादेशिकता ह्यांनी हा काळ गजबजलेला दिसतो. साहित्यातही देशी साहित्य, ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, स्त्रीसाहित्य, आदिवासी साहित्य निर्माण झाल्याला सुरुवात झाली. लघुनियतकालिकांनी विरचना केली असेल, पण खरी पर्यायी रचना दलित, आदिवासी ह्यांनी पुढे आणली. कादंबरी आणि आत्मचरित्र ह्यांचे वाढमयीन मूल्य एकच मानले, तर दलित आत्मकथने ही देशी कादंबऱ्यापेक्षा अधिक श्रेष्ठ आहेत हे स्पष्टपणे जाणवते. अनिल अवचटांनी तर रिपोर्ताज पद्धतीने जे निर्माण केले आहे ते भाऊ पाध्येंच्या सगळ्या तथाकथित अस्तित्ववादी कादंबऱ्यांना पुरून उरेल असे आहे. नामदेव ढसाळला विसाव्या शतकातील महाकवी मानले व नामदेव ढसाळ हे दलित साहित्याचेच रूप आहे हे कबूल केले, तर विसाव्या शतकातील सर्वश्रेष्ठ मराठी कविता शेवटी दलितानेच लिहिली हे कबूल करावे लागेल. १९५० पूर्वीही मराठीतील १९००-१९५० ह्या काळातील सर्वश्रेष्ठ गद्य म्हणून शेवटी लक्ष्मीबाईंच्या 'स्मृतिचित्रांचे'च नाव घ्यावे लागते. त्यानंतर रणांगण व श्यामची आई येतात. कवितेतही केशवसूत, गोविंदाग्रजापेक्षा बहिणाबाईंचे श्रेष्ठत्व स्पष्टच दिसते. १९७५ नंतर निर्माण झालेल्या कवितात देशीयतेचे भान हे अनुराधा पाटील जितके सांभाळतात तितके पुरुष कवी सांभाळताना दिसत नाहीत. अर्थात विवेक मोहन राजापुरे, दिलीप धोंडो कुलकर्णी, इंद्रजित भालेराव, प्रकाश होळकर, भुजंग मेश्राम ह्यांचा अपवाद.

आधुनिकोत्तरवाद, वसाहतीतत्त्ववाद, देशीवाद ह्या तिन्ही दृष्टिकोनातून हा काळ तपासता येणे शक्य आहे. ह्या तिन्ही विचारसरणी एकमेकाला पूरक म्हणून काम करतात. उदा. आधुनिकोत्तरवादाने लोकल स्ट्रक्चर्सचा केलेला पुरस्कार हा देशी रचनांना पूरक ठरतो, तर देशीवादाचे तत्वज्ञान व कृती हे आधुनिकोत्तरवादांना मेगॅस्ट्रक्चर्सना चॅलेन्ज घ्यायला उपयोगी पडते. विरचनावाद्यांमुळेच देशी रचनांची वाट मोकळी होते. देशी रचना विरचनावाद्यांना महानियोजनवाद्यांच्या विसंगती उघड्या करायला उपयोगी पडतात.

भारतात आध्यात्म हे नेहमीच प्रभावी राहिले आहे. त्यामुळे ह्या क्षेत्रात आपण युरोपपेक्षा नेहमीच कैक वर्षे पुढे असतो. आपल्याकडे प्रथम संतांची भक्ती चळवळ निर्माण होते. मग तिकडे मार्टिन ल्यूथर जन्मतो. आधुनिकोत्तरवादाची सुरुवातही आपल्याकडेच प्रथम झाली. त्याची सुरुवात केली जिद्द कृष्णमूर्ती यांनी. Truth is pathless असे सांगून त्यांनी सर्व धार्मिक मेगॅस्ट्रक्चर्स मोडीत काढली. सर्व विचारप्रणाल्यांना त्यांनी नकार दिला. ओरिएण्टल आणि ऑक्सिडेण्टल ह्यांच्यातल्या सीमारेषा स्पष्टपणे दाखवणारा पहिला गृहस्थही भारतातच जन्मला. त्याचे

नाव होते ओशो रजनीश. रजनीशांनी सर्व देशी आध्यात्म उजळलेच, पण ज्यूडाईक आणि इंडियन ह्या आध्यात्मसरणीतला फरक स्पष्ट केला. वसाहतीतत्त्ववादाची खरी सुरुवात रजनीश यांनी केली. त्यांनी गांधीवाद आणि समाजवाद ह्या दोन महानियोजनांना स्पष्टपणे चॅलेन्ज दिले. १९७५ नंतरच्या अरुण महात्रे, नरेन्द्र बोडके, सुदेश लोटलीकर आदींच्या कवितेवर त्यांचा प्रभाव स्पष्टपणे जाणवतो. दुर्दैवाने त्यांना हा प्रभाव अद्याप पुरेच्या प्रमाणात पचवता आलेला नाही. १९७५ नंतरच्या साहित्यिकातही जो साठोत्तरी साहित्यिकात दोष आहे तो आढळतो तो म्हणजे ह्यांचे आध्यात्म ज्ञानात्मक आहे. अनुभवात्मक नाही. त्यामुळे ते केवळ वैचारिक आहे. असो.

ह्या सगळ्या कालखंडात विनोबांचा सर्वोदयवाद व जेर्फींची संपूर्ण क्रांती ही देशी स्ट्रक्चर्स उदयाला आली. नंतर मण्डलवाद आला, पण प्रश्न असा निर्माण होतो की, परिवर्तनवादाचे काय झाले. भारतातील परिवर्तनवाद १) गांधीवादी २) आंबेडकरवादी ३) समाजवादी ४) साम्यवादी ५) ब्रह्मवादी ह्या सान्या कळांना कसा पेलला. मात्र १९८५ नंतर ह्या सर्वांचीच वाताहता झाली ही वस्तुस्थिती. ही वस्तुस्थिती समजायची असेल, तर आपणाला ती का झाली हे तपासावे लागेल. प्रथम गांधीवादी वाताहतीचा विचार करू.

गांधीवादी वाताहतीचे सर्वात मोठे कारण गांधीवाद वर्णवादी व विज्ञानविरोधी होता हे आहे. यंत्राला असलेला गांधींचा विरोध हा नवीन लोकांना पटलाच नाही. त्यामुळे १९९० नंतर ह्या वादाला अनुयायी मिळणे शक्य झाले नाही. गांधींचा आतला आवाज हा ह्या चळवळींचा विशेष. गांधींचा आतला आवाज आपण समजू शकतो. गांधीवाद्यांचा व गांधीवादाचा आतला आवाज आपण कसा समजून घेणार? ज्या चळवळीचे निर्णय आतल्या आवाजावर अवलंबून होते तिचा आवाज त्या व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर लोकांना आला नाही ह्याचे फारसे आश्चर्य वाटत नाही. त्यातच संततीप्रतिबंधक साधनाऐवजी आत्मसंयम सांगणार तो पेलणार कोणाला? गांधींचा अस्पृश्यतेसारख्या प्रश्नाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन केवळ पारंपरिक होता. ह्या जातीव्यवस्थेत गुंतलेले आर्थिक हितसंबंध ज्यांना स्पष्टपणे कळले होते त्यांना तो कसा पटणार? परिणामी गांधी संपले, त्यांच्या बरोबरीने गांधीवादही संपला. अर्थात गांधीवाद संपला म्हणून भक्तिवाद संपला नाही. भक्तिवादी परिवर्तनाची पताका चालवणाऱ्या मोठ्या चळवळी आजही जोमाने काम करत आहेत.

१) स्वाध्याय चळवळ : पांडुरंगशास्त्री आठवले ह्यांनी आज गुजरात, महाराष्ट्रामध्ये गावागावात जे परिवर्तन घडवून आणले आहे ते मनुवादी आहेत. तरीही शिक्षणापासून रोजगारापर्यंत त्यांचे कार्य चालू आहे.

२) भक्तिवेदांत चळवळ : ह्या चळवळीने जगभर फैलाव केला आहेच. ह्यांची मला आवडलेली गोष्ट म्हणजे मिशनरी पद्धतीने ह्यांनी सुरू केलेले शिक्षण व हॉस्पिटलबांधणी ह्या संदर्भातले कार्य.

अण्णा हजारेंनी गांधीवादापेक्षा भक्तिवादाशी नाळ जोडून नवीन अनुरूप मांडणी केली, तर त्यांनाही यश मिळू शकेल.

भक्तिवादी परिवर्तनाबाबत सर्वात आळशी लोक म्हणजे शैव व वारकरी. वारकऱ्यांनी नुसत्याच आपाढीच्या वाऱ्या आणि कीर्तनापेक्षा जर परिवर्तनाची कामे हातात घेतली तर महाराष्ट्रावर त्यांचे फार उपकार

होतील. तुकारामानंतर वारकरी संप्रदायात एकही मोक्ष मिळालेला माणूस जन्मलेला नाही ह्याची वारकऱ्यांना लाज वाटायला हवी. स्वामी स्वरूपानंदासारखा कोणी का निर्माण झाला नाही ह्याचा का विचार होत नाही. संतानी मिळवलेली सर्टिफिकेट्स मिळवत ही चळवळ किती काळ स्वःची आत्मवचना करणार आहे? आजसुद्धा जातीजातीच्या दिण्ड्या सेपरेट निघतात ह्याची ह्या विठ्ठलाच्या भक्तांना लाज वाटणार आहे की नाही? ज्ञानेश्वरांच्या आसनापुढे आपण जर स्त्रियांना प्रतिबंध करत असू तर ग्यानबा तुकाराम म्हणण्याचा आपणाला काय नैतिक हक्क पोहोचतो? सर्व वारकऱ्यांनी जातीव्यवस्था मोडीत काढली आणि निदान स्वतः अजिबात पाळली नाही, आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन दिले तरी विठ्ठलाला धन्य वाटेल. जे जातीव्यवस्था आणि अस्पृश्यता पाळतात त्यांना विठ्ठलाच्या मन्दिरात प्रवेश मिळेल, पण ते विठ्ठलाला कधीच प्राप्त होणार नाहीत. विठ्ठल हा केवळ करुणा आहे आणि करुणेपुढे भेद नसतात. असो.

शैवांची गोष्ट वेगळीच आहे. २१ वे शतक येऊन ठेपले तरी शैवांचे साधे संघटनांचे प्रश्नही सुटलेले नाहीत. खंडोबा, मंगेश, नागेश इत्यादी कैक रूपात विखुरलेला शैव प्रथम संघटित व्हावा. शिव आणि शक्ती ह्यांचा हा प्रपंच फालतू पूजा करून समजणार नाही. शिव म्हणजे विश्व, शक्ती म्हणजे गती. सृष्टी हा त्यांचा प्रपंच हे नीट समजून घेऊन पूजावादात अडकलेल्या शैवांनी आता पूजाअर्चा, नवस ह्यांच्या पलीकडे झेप घ्यायला हवी. सत्य, अहिंसा, योग ह्यांच्याशिवाय शिवप्राप्ती अशक्य. संघटित पातळीवर शैवानीही आता परिवर्तनवादी चळवळीत भाग घ्यायला हवा. देवदासीसारख्या प्रथा ह्यातर शिवाचा घोर अपमान आहे. शैवांनी त्या उखडून समूळच नष्ट करायला हव्यात. शक्तीची उपासना म्हणजे उर्जेची आणि गतिची उपासना. आज शैवांनी जितकी शक्तीची विटंबना केली आहे तितकी कुणीच केली नसेल. आज सर्वात जास्त स्थितीशील शैव आहेत. शिवाला जातीव्यवस्था मान्यच नाही. किंबहुना ब्राह्मण्यांच्या आणि आगमांच्या ग्रंथात जो फरक आहे त्यात आगमांचा जाती व्यवस्थेला असलेला विरोध त्यांना फार वेगळे स्थान देतो. शैवांनी आता स्वतःला सर्वकष बदलण्याची वेळ आली आहे हे निश्चित. ज्याला आज भक्तिवाद म्हटले जात त्यात शैवांची व वैष्णवांचीच गर्दी आहे. ह्या दोघांवर भक्तिवादी परिवर्तनाची प्रचंड जबाबदारी आहे.

२

परिवर्तनाची आंबेडकरी वाताहता ही एक करुण शोकांतिका आहे. वैदिक परंपरेतील आर्य समाजी शाहू महाराजांनी जो सुधारणावाद स्वीकारला उदा. राखीव जागा देणे, वसतिगृह व शिक्षणसंस्था उभारणे तितका आणि तेवढाच सुधारणावाद भारतीय राज्यघटनेने स्वीकारला. शाहू महाराजांच्यापुढे जाऊन आंबेडकरांनी जो स्वतःचा विचार केला त्याचे खरोखर काय झाले हा एक मूलभूत प्रश्न आहे. १) हिंदू सुधारणावाद २) बौद्ध संपूर्ण क्रांती हे आंबेडकरी विचाराचे दोन मूलभूत विकासाचे टप्पे आहेत. हिंदू सुधारणावाद हा शाहू महाराज, महात्मा गांधी ह्यांनी विकसित केला होता. आंबेडकर सुरुवातीला त्यांच्याच सुधारणावादाची कास धरताना दिसतात. ब्रह्मवादी, भक्तिवादी चौकटीत समतेला कुठे कुठे आधार ते शोधतात त्यामुळेच १) सर्वत्र ब्रह्म आहे २) मी ब्रह्म आहे ३) तूही ब्रह्म आहेस ह्या ब्रह्मवादाच्या तीन महावाक्यातून ध्वनित होणारी समता ते पुन्हा पुन्हा सूचित करतात. कबिराला आपलेसे करतात. दुर्दैवाने त्यांच्या ह्या पवित्र्याची दखल हिंदू समाजाने घेतलीच नाही. हा समाज

आपल्याला आपलेसा करणार नाही हे जसे जसे त्यांच्या अधिक लक्षात आले तसे तसे ते अधिक मूलभूत परिवर्तनाचा विचार करू लागले. त्यांचा ह्या परिवर्तनाला मूलभूत आधार त्यांना आढळला गौतम बुद्धात. गौतम बुद्धाने जाती व्यवस्थेला सर्वकष विरोध केला होता. किंबहुना प्राचीन काळाचा अभ्यास केला तर तोच एक असा विचारवंत होता जो बाबासाहेबांना आपलासा वाटू शकला असता. बाबासाहेबांना ब्रह्मवादी होणे आवडले असते. कारण ब्रह्मवाद्यांनीही नेहमीच जातीव्यवस्थेला, वर्णव्यवस्थेला विरोध केला होता, पण ब्रह्मवाद्यांची शोकांतिका हीच होती की, त्यांनी सामाजिक विचारसरणीचा फारसा विचारच केला नाही. त्यांनी धर्मही स्थापन केला नाही. त्यामुळे परिवर्तनाविषयक आवश्यक असणारे संघटन त्यांच्याकडे कधीच नव्हते. हिंदुंच्यातली ही एक मायनॉरिटीत असलेली जमात होती. त्याउलट ब्राह्मण्यवाद्यांच्या १) वैदिक २) वैदान्ति अशा दोहोकडे संघटना होती, समाजबळ होते. हे लोक चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेचे पुरस्कर्ते होते. त्यांच्यातही काही वर्णव्यवस्था मानत नव्हते, तर वर्णव्यवस्था मानत होते. वर्ण आणि वर्ग ह्यांच्यात फरक हाच आहे की, वर्ण जन्माधिष्ठित जन्मावर अवलंबून असतो, तर वर्ग कर्मावर अवलंबून असतो. वर्ण कधीच बदलता येत नाही. वर्ग कधीही बदलता येतो. वर्णवाद्यांच्या मते ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, अतिशूद्र हे वर्ण आहेत, तर वर्णवाद्यांच्या मते ते वर्ग आहेत. वर्ण जन्मानेच सिद्ध होतो. वर्ग त्या वर्गाला आवश्यक असलेली कर्मे विशेष गुणांना प्राप्त करून सिद्ध करावा लागतो. हा वर्ग सिद्ध करण्याचा अधिकार कुणालाही आहे. वर्ण अस्पृश्यता पाळतो. वर्ग अस्पृश्यता पाळत नाही. ब्राह्मण्यवादांच्यात दयानंद सरस्वती, शाहू महाराज यांनी वर्णव्यवस्थेचा पुरस्कार केला. बाबासाहेबांना ह्या वर्णवाद्यांशी जुळवता येणे शक्य होते, पण बहुसंख्य हिंदू समाज हा वर्णवादी असल्याने त्याचा कितपत फायदा होईल हाही एक प्रश्न होता. अनेकदा तर वर्णवादाचा बुरखा पांघरूण वर्णवाद जोपासला गेला होता. भारताच्या इतिहासात वर्णवादी आणि वर्णवादी दोन्ही प्रवृत्त्या होत्या. त्यामुळेच होळकरासारखे धनगर शूद्र क्षत्रिय झाले होते, पण हे अपवाद होते. ह्या सान्या पार्श्वभूमीवर बाबासाहेबांनी हिंदू सुधारणावादाच्या पुढे पाऊल टाकले. त्यांनी धर्मांतर केले ही एक दार्शनिक क्रांती होती. ब्रह्मवादी, ब्राह्मण्यवादी, भक्तिवादी ह्यांच्यापेक्षा हा वेगळा मार्ग होता. पण दुर्दैवाने ही क्रांती फसली ह्याची कारणे पुढीलप्रमाणे होती.

१) पहिले कारण म्हणजे बाबासाहेब बुद्ध नव्हते. बुद्ध होण्यासाठी जी साधना करायला लागते ती करायला आवश्यक वेळ त्यांच्याकडे नव्हता. स्वतः शून्याला उपलब्ध होण्यापेक्षा स्वतःच्या समाजाकडे लक्ष देणे त्यांच्याबाबतीत अपरिहार्य आणि अनिवार्य झाले होते. गांधी सत्याला आणि बाबासाहेब शून्याला कधीच उपलब्ध झाले नाहीत. त्यामुळेच त्यांच्या प्रभावाला मर्यादा पडली. ते शेवटपर्यंत बोधीसत्त्व राहिले. किंबहुना त्यांना तसे राहावे लागले. विवेकानंद, सुभाषचंद्र बोस, महात्मा गांधी आणि बाबासाहेब आंबेडकर हे चार महापुरुष अनुक्रमे ब्रह्म, ब्रह्म, सत्य आणि शून्य ह्यांना उपलब्ध होण्याची क्षमता बाळगून होते, पण त्यांच्या अंगीकृत कार्याने त्यांना मर्यादा घातली. एका अर्थाने त्यांनी स्वतःच्या समाजासाठी हा आध्यात्मिक त्यागच केला. विवेकानंदांनी निर्विकल्प समाधीची चावी शेवटपर्यंत लावली नाही. अंगीकृत कार्य संपल्यानंतर मात्र त्यांनी निर्विकल्प समाधी घेतली आणि ते ब्रह्मवासी झाले. (रजनीशांनी अकारण ह्याबाबत विवेकानंदांवर आगपाखड केली आहे.)

२) दुसरे कारण परिस्थितीत पडलेला फरक हे आहे. बौद्धकाळात

काय किंवा ख्रिश्चन काळात काय मानवी समाजाचा बराच भाग आध्यात्मविरहित व धर्मविरहित जगत होता. त्यामुळे धर्मांतर घडवून आणणे किंवा धर्माचा प्रसार करणे सोपे होते. ज्यांच्याजवळ धर्म नसतो केवळ पंथ असतो त्यांना धर्म सांगणे सोपे असते, पण ज्यांनी आधीच एका धर्माचा वा आध्यात्माचा स्वीकार केला आहे त्यांना तो बदलाव्यास लावणे हे महाकठीण काम असते. त्यामुळेच बहुसंख्य हिंदूंचे, हिंदू दलितांचे धर्मांतर शक्य झाले नाही. हिंदू दलितांचे संस्कार धर्मांतर करण्यास आडकाठी झाले.

३) तिसरे कारण म्हणजे जेव्हा प्रवचन वा उपदेश देऊन धर्मांतर करणे शक्य नसते तेव्हा धन देऊन, फसवून, कपट करून, दहशत वा भीती घालून, सक्ती करून धर्मांतर घडवून आणवे लागते. मुळातच भारतीय धर्माची ही प्रवृत्ती नव्हे. त्यामुळे ख्रिश्चन वा इस्लामने अवलंबलेल्या ह्या वेळप्रसंगी करावयाच्या उपाययोजना करणे बाबासाहेबांच्या तत्त्वात नव्हते. त्यामुळेही धर्मांतर फारसे झाले नाही.

४) चौथे कारण म्हणजे हिंदूंच्यात निर्माण झालेले रामकृष्ण परमहंस, रमण महर्षी, रजनीश, जे. कृष्णमूर्ती ह्यासारखे बुद्ध. ज्या हिंदूंना आध्यात्म हवे होते त्यांच्यासाठी नवीन आध्यात्म सांगणारे हे बुद्ध उपलब्ध होते. त्यामुळे गौतम बुद्धाकडे वळण्याची गरज राहिली नाही.

५) आध्यात्मिकतेची गरज भागवण्यासाठी नवीन बुद्ध होते. सामाजिक विचारसरणीसाठी प्रागतिक हिंदूंना ब्रह्मवादी, वर्गवादी परंपरा नव्याने उपलब्ध झाल्या. त्यामुळे बुद्ध धर्म स्वीकारला तरच सामाजिक लढे लढता येईल अशी अपरिहार्यता नव्हती. अनेकांना तर सामाजिक विचारसरणीसाठी कार्ल मार्क्सच अधिक योग्य वाटत होता. ह्या लोकांनी आध्यात्मिक समाजवाद स्वीकारला. जे जडवादी होते त्यांना तर बुद्ध मान्य होणे शक्यच नव्हते. त्यांनी लोकायताशी नाते जोडले. ह्या साऱ्या गोष्टीमुळे बुद्धाच्या काळात जसा वैदिक परंपरा मान्य नसणारा वर्ग जसा चटकन बुद्धाकडे आकर्षिला गेला तसा हा नवीन प्रागतिक वर्ग बुद्धाकडे विसाव्या शतकात वळणे अशक्य झाले. त्यामुळे त्याचे धर्मांतरही अशक्य झाले.

६) सहावे कारण म्हणजे प्राचीन काळी जसा राज्यशासनाचा पाठिंबा मिळते तसा पाठिंबा आजच्या काळात (इस्लाम अपवाद) मिळणे धर्मनिरपेक्ष चौकटीत अशक्यच असल्याने धर्मांतराचा प्रसार मर्यादित राहिला.

७) सातवे कारण म्हणजे धर्मप्रसारासाठी आवश्यक असणाऱ्या मिशनरी कामांचा झालेला अभाव. दलितांच्याबाबत तर ह्याबाबत एक विचित्रच विरोधाभास होता. मिशनरी माणसाला धर्मप्रसार करताना अनेक सेवा विशेषतः देहाची सेवा करावी लागते. दलितांना अस्पृश्यता पाळणाऱ्या सवर्णांची सेवा अशक्यच होती, तर इतरांच्या बाबतीत आणखी एक गुंतागुंत होती. एकीकडे दलितवर्ग शतकानुशतके सवर्णांची सेवा करत होता. बाबासाहेबांनी ह्या सेवा सोडायला सांगितल्या होत्या, तर दुसरीकडे मिशनरी कामांसाठी अशाच सेवांची आवश्यकता. त्यामुळे ह्यांच्यातच एक विरोधाभास उभा ठाकला. गांधीजींनी हातात झाडू घेतला, तर ते मिशनरी काम होते. दलितांनी झाडू हातात घेतला, तर ती गुलामी होती; म्हणजे मिशनरी काम हेच गुलामीही दाखवणारे ह्या दोन कॅटॅग्रीतला तिढा सोडवायचा कसा हा एक वेगळाच प्रश्न निर्माण झाला. दलितांनी मिशनरी कामे सोडून देणे अधिक पसंत केले.

८) आठवे कारण म्हणजे कुठल्याही धर्मप्रसारासाठी आर्थिक

पाठिंबा लागतो. भारतातील सर्व भांडवलदार सवर्ण हिंदू वा इतर धर्मीय. त्यामुळे त्यांची फण्डींग बौद्ध धर्मप्रसाराला मिळणे शक्य झाले नाही. त्यातच ख्रिश्चनासारखी बौद्धांची कुठली व्हॅटिकन सिटी नसल्याने तेथून पैसे येण्याचाही चान्स नव्हता राहता राहिले. स्वतः दलित त्यांच्याजवळ तर पैसाच नव्हता. साधे चैत्यभूमीकडे येण्यासाठी ज्यांना रेल्वेचे तिकीट काढता येत नाही, ते धर्मप्रसारासाठी काय पैसा उभा करणार? दलितांच्या चळवळींना जाणवणारी पैश्याची चणचण धर्मप्रसारालाही भोवली. ह्यावर उपाय एकच आहे तो म्हणजे जपानकडून बौद्ध देशातून पैसा उपलब्ध करून घेणे ह्यासाठी जे करावे लागते त्याची मानसिक तयारी अद्यापही झालेली नाही.

९) नववे कारण अर्थात इथली जातीव्यवस्था. ह्या व्यवस्थेमुळे महार बौद्ध झाले नाहीत, पण बुद्ध मात्र निश्चितच महार झाला. बुद्धाच्या ह्या महारीकरणामुळे सवर्णांनी बौद्धधर्माकडे पूर्णच पाठ फिरवली. जातीव्यवस्था काय करू शकते ह्याचा हा नमुना आहे. वास्तविक बुद्ध हा सर्वांनाच आपला वाटावा असा प्रज्ञावंत पण त्याचा स्वीकार दलितांनी केला; म्हणून त्याला नकार देणाऱ्या वर्णवाद्यांनी बुद्धाविरोधात विपारी प्रचार केला. त्याचाही धर्मांतर मर्यादित होण्यावर परिणाम झाला.

१०) दहावे कारण अनेक दलितांनी बौद्धधर्म स्वीकारला तो हृदय परिवर्तनामुळे नव्हे, तर बाबासाहेबांनी सांगितले म्हणून. परिणामी रामकृष्णांच्या फोटोऐवजी बुद्धाचा फोटा लागला. अलीकडे तर आरतीही चालू झाली. काही ठिकाणी तर नवसही बोलले जाऊ लागले. एखाद्या राजाने धर्म स्वीकारला म्हणून त्याच्या प्रजेने तो धर्म स्वीकारावा तसे काहीसे हे झाले. बाबासाहेबांना दलितांचा राजा मानून दलित प्रजेने हे धर्मांतर स्वीकारले. अशी धर्मांतरे सुरुवातीच्या पिढ्यात काही मूलभूत बदल घडवून आणू शकत नाही. ज्या लोकांना मांस, मच्छी आणि दारू सोडता आलेली नाही ते लोक जेव्हा धर्मांतरावर त्यातल्या क्रांतिकारकपणावर बोलू लागतात तेव्हा तो दांभिकपणा असतो. असा दांभिकपणा मूलभूत बदल घडवून आणू शकत नाही. बुद्ध हा काही साधा इसम नाही. तो पेलायला अंगात प्रचंड सामर्थ्य बाणवावे लागते. दलितांच्या विसंगत आचारांनी धर्मांतराची हवाच काढून घेतली.

११) शेवटचे कारण म्हणजे बाबासाहेबांचा अकाली झालेला मृत्यू. भारतात विवेकानंद, मानवेंद्रनाथ रॉय, वल्लभभाई पटेल आणि बाबासाहेब आंबेडकर ह्यांचे फार अकाली मृत्यू झाले आणि त्याचा फटका संपूर्ण चळवळीलाच बसला. 'बाबासाहेब तुम्ही फार लवकर गेलात. इतक्या लवकर तुम्ही जायला नको होते', असे तर आज तीव्रपणे वाटते आहे. त्यांच्या मृत्युमुळे धर्मांतर मूल्यांतराकडे झेप घेऊ शकण्याची गती मंदावली.

बाबासाहेबांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या अनुयायांवर पडलेली जबाबदारी दादासाहेब गायकवाडांचा अपवाद वगळता कुणी पेलली नाही. महार समाजातल्या नेत्यांनी दलित चळवळीचे महारीकरण केले आणि सर्वंकष होऊ पाहणारी आंबेडकरी क्रांती महारापर्यंत मर्यादित झाली.

आंबेडकरांच्या मृत्यूनंतर आंबेडकरी विचारांची विरचना होणे अत्यंत गरजेचे होते. त्यातून आंबेडकरांच्या विचारातील कित्येक फटी लक्षात आल्या असल्या. उदाहरणार्थ ज्या ब्राह्मणवाद्यांच्या विरोधात बाबासाहेब लढले तो बौद्धधर्माचाही भाग नव्हता का? चीन, जपान, ब्रह्मदेशात बौद्ध भिक्षुशाहीने जे जनसामान्यांचे प्रचंड शोषण केले त्याचे काय करायचे? जर हे बौद्ध धर्माचे विकृतीकरण म्हणून नाकारून बुद्धाच्या

मूळ उपदेशाच्या तत्वाला खरा बुद्धधर्म मानायचे ठरवले, तर हे तत्त्व हिंदूधर्माला का लागू करायचे नाही? हिंदू धर्मावर हल्ले करताना आताच्या बौद्ध धर्मावरही तसेच हल्ले चढवता येतात हे लक्षात घ्यायचे की नाही? विष्णूच्या कलकी ह्या दहाव्या अवताराची वाट पाहणारे हिंदू मूर्ख असतील, तर बुद्धानंतर 'मैत्रेय' नावाचा बुद्ध जगाला मार्गदर्शन करायला येणार म्हणून त्याची वाट पाहणारे बौद्ध कोणत्या तर्कशास्त्राने शहाणे ठरतात? हिंदूंच्या स्वर्ग-नरकाला नावे ठेवताना बौद्धांच्या स्वर्ग-नरकांचे काय करायचे? हिंदूंच्या मूर्तीपूजेला नावे ठेवताना बौद्धांच्या मूर्तीपूजेचे काय करायचे? हिंदू ब्राह्मणांना फॅसिस्ट म्हणताना युद्धात चायनीज लोकांसाठी कॅम्प उघडून नाझी लोकांना लाज वाटेल असे अत्याचार करणाऱ्या जापनीज बौद्ध सैनिकांचे काय करायचे?

वस्तुस्थिती अशी आहे की, ब्राह्मणवाद ही फक्त हिंदू धर्माची मक्तेदारी नाही. ती सर्वच धर्मात प्रचंड आहे. हिंदू राजे जेव्हा दलिताना टाचेखाली रगडत होते तेव्हा ब्रह्मदेशात बौद्धराजे आपल्या दासदासींना तसेच रगडत होते. मी मागेच म्हटल्याप्रमाणे खरे तर प्रश्न आध्यात्म्याचा नाही हिंदू काय किंवा बौद्ध आध्यात्म काय दोन्हीही चांगले आहे, पण धर्म म्हणून दोघेही सारखेच वाईट आहेत. दुर्दैवाने इतिहासाचा अभ्यास नसलेले कित्येक दलित बौद्ध धर्माविषयी काही रोमॅण्टिक कल्पना बाळगून आहेत. बौद्धधर्म हा फार सोज्ज्वळ आणि शुद्ध होता हा त्या कल्पनांचा कणा. वस्तुस्थिती अशी आहे की, जगभर जो बौद्धधर्म पसरला तो महायानी होता आणि हा महायानी धर्म म्हणजे सरळ सरळ बौद्धधर्माचे हिंदू रूप आहे. हिंदूंच्याप्रमाणेच ह्या महायानात बुद्ध आहे. देव-देवता आहे, स्वर्ग-नरक आहे, पाप-पुण्याचे फल आहे. मागील जन्मांचे स्मरण आहे. भविष्यातला कलकीप्रमाणे मैत्रेय हा अवतार आहे. कृष्ण जन्माप्रमाणे बुद्ध जन्माच्या चमत्काराने भरलेल्या कथा आहेत. ह्याला उत्तर म्हणून ह्या सगळ्या ब्राह्मणांनी घुसडल्या असे म्हटले जाते, पण ब्रह्मदेशात, तिबेटात, चीनमध्ये ह्या कथा घुसडायला ब्राह्मण कधी गेले होते हे कोणी सांगू शकेल काय? खरेतर बौद्ध देशात तिथल्या भिक्षुंनी बरीच घुसखोरी केली. हिंदू आध्यात्म इथल्या ब्राह्मणांनी भ्रष्ट केले तसेच बौद्ध आध्यात्म भिक्षुंनी भ्रष्ट केले. जिझसला चर्चने असेच भ्रष्ट केले. ही भ्रष्ट करण्याची आणि होण्याची प्रवृत्ती जगभर दिसते. ह्यामागे त्या त्या धर्माच्या पुरोहितांचे हितसंबंध गुंतलेले असतात. हिंदूंच्या ब्रह्मवादी परंपरेला इथल्या पुरोहितांनी कृष्णाला अवतार घोषित करून त्याच्याच तोंडून गीतोपनिषद वदवून सामावून घेतले आणि नंतर सगळी ब्रह्मवादी परंपराच भ्रष्ट करून टाकली. रामाचा आणि आध्यात्माचा तर काडीचाही संबंध नाही. तो धार्मिक पुरुष आहे. आध्यात्मिक नाही. त्याचाही वापर पुरोहितांनी व्यवस्थित केला आणि ह्या दोघांच्या नावाने सगळ्या पूजा-अर्चना लॉजिकल करून टाकल्या. बाबासाहेबांनी राम आणि कृष्ण यांच्या रिडल्सचा मागोवा घेतला, पण अशीच रिडल्स बुद्धाबाबतही शोधून काढता येतील. रामाला आणि कृष्णाला जसे पुरोहितांनी भ्रष्ट केले आणि ह्या भ्रष्ट रूपालाच खरे रूप मानून बाबासाहेबांनी त्यांना क्रिटीसाईज केले तसेच महायानाच्या बुद्धाला क्रिटीसाईज करता येणे शक्य आहे. बाबासाहेबांच्या अनुयायांनी ती जबाबदारी पार पाडलेली नाही. त्यामुळे आज आंबेडकरवाद हा मार्क्सवाद्यांप्रमाणे Ideological fundamentalism विचारप्रणालीय मूलतत्त्ववादाला बळी पडलेला दिसतो. १९८५ नंतर लिहिणाऱ्या विचारवंतांना ही जबाबदारी टाळता येणे शक्य नाही आणि साहित्यालाही तिची दखल घ्यावी लागेल. विशेषतः दलित साहित्यातील कोंडी फुटण्याचा मार्ग आंबेडकरांच्या विरचनेतून जातो.

आंबेडकरांच्या विचारांचा दुसरा कणा आहे मार्क्स. त्यांच्या मते जे बुद्धाला साधायचे होते तेच मार्क्सला करायचे आहे. माझ्या मते आंबेडकरांचा हा मूलभूत सिद्धांतच चुकीचा आहे. मार्क्स हा आध्यात्माच्या पूर्ण विरोधात होता, तर बुद्ध आध्यात्माखेरीज काहीच बोलत नाही. हे दोघे सरळ सरळ दोन धुवावर उभे आहेत. दोघांच्यात एकच साम्य आहे ते म्हणजे दोघांना मानवी दुःखे, व्यथा ह्यांचा अंत व्हावा असे वाटत होते, पण स्टालिनलासुद्धा काही वेगळे वाटत होते अशातला भाग नाही. पण स्टालीन आणि बुद्ध आपण एकत्र बघू शकत नाही. तेव्हा केवळ साध्यावरून दोन व्यक्ती समान कशा मानायच्या? अँडम स्मिथ हा काही मानवतेचा शत्रू नाही. त्यालाही सर्वांचे भलेच व्हावे असे वाटत होते, पण त्याचा मार्ग वेगळा होता. वस्तुस्थिती अशी आहे की, बुद्धाचा मार्ग हा आध्यात्मिक, तर मार्क्सचा आर्थिक आहे आणि हे दोन्ही मार्ग परस्परविरोधात आहे. आध्यात्मिकता ही अर्थमुक्तेशिवाय शक्य नाही. त्यामुळेच बुद्धाने अर्थशास्त्र सांगितले नाही. मार्क्सला तर आध्यात्म हा त्याच्या आर्थिक मार्गातील मोठा अडसरच वाटत होता. तरीही हे दोन लोक बाबासाहेबांना आपलेसे का वाटले? वस्तुस्थिती अशी आहे की, बाबासाहेब हे शेवटी भारतीयच होते आणि भारतात आध्यात्म वगळून विचार करणे हे फार अशक्य आहे. बाबासाहेबांनाही आध्यात्म वगळणे शक्य झाले नाही. त्यांनी त्यामुळे अशा आध्यात्माचा शोध घेतला जे सर्व वर्गांसाठी खुले असेल, जे वर्णवादाविरुद्ध लढेल. असे आध्यात्म त्यांना बुद्ध आध्यात्मात सापडले. पण बाबासाहेबांच्या पुढील जे प्रश्न होते ते केवळ आध्यात्मिक नव्हते ते आर्थिकही होते. किंबहुना १९ व्या शतकातील सर्व आध्यात्मवाद्यांना हा आर्थिक प्रश्न सतावत होता. विष्णूबुवा ब्रह्मचारी ह्यांनी प्रथम आध्यात्मिक समाजवादाची मांडणी केली. भारतात स्वयंप्रज्ञेने स्फुरलेला पहिला समाजवाद हा आध्यात्मिक असावा हा योगायोग नव्हता. (मार्क्सचा कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो हा त्यांना समकालीन) त्यानंतर विवेकानंदानीही उघड उघड ह्या आध्यात्मिक समाजवादाचा पुरस्कार केला. पुढे गांधीजींनी तो अधिक विकसित केला. आंबेडकर हे विष्णूबुवा, विवेकानंद आणि गांधी ह्यांच्यापेक्षा ह्या क्षेत्रात अधिक अधिकार असलेले विद्वान होते. त्यांनी मार्क्सच्या आधाराने नवीन समाजवादाची मांडणी केली. हा बौद्ध समाजवाद होता. विष्णूबुवा आणि विवेकानंदांचा ब्रह्मवादी समाजवादपेक्षा किंवा गांधीजींच्या भक्तिवादी समाजवादपेक्षा हा बौद्ध कुळातून आलेला समाजवाद वेगळा होता. लोकायत कुळातील मार्क्सवादी) लेनिनवादी, माओवादी समाजवादपेक्षा तर तो फारच निराळा होता. ब्राह्मण्यवादी कूळ मात्र नेहमीच ह्याबाबतीत गोंधळलेले राहिले आणि आजही त्यांचा गोंधळ संपलाय असे वाटत नाही. १८५० ते १९५० च्या दरम्यान समाजवादाचे झालेले आध्यात्मिकरण आपल्याकडच्या विचारवंतांना कधीच कळले नाही. विशेषतः डाव्या पक्षांना ते कधीच समजले नाही. भारतातले हे सारे समाजवाद ब्रिटिशांच्या वसाहतवादी भांडवलवादाच्या विरोधात निर्माण झाले होते. त्यामुळे भारतीय भांडवलदार हादेखील ह्या समाजवादात १९४७ पर्यंत सामावला जाऊ शकत होता. भारतीय भांडवलदारालाही स्वतःच्या विकासासाठी ब्रिटिशांचा भांडवलवाद फेकून देणे गरजेचे होते. त्याला स्वतःच्या जिवाने हे करणे शक्यच नव्हते. कारण ब्रिटिशांना हाकलण्यासाठी जनआंदोलन आवश्यक होते. त्यामुळे हा आध्यात्मिक समाजवाद असला तरी त्याला तात्पुरता का होईना पण पाठिंबा देणे, पैसा पुरविणे गरजेचे होते. आध्यात्मिक समाजवाद्यांना समाजवाद आणण्यासाठी तर भारतीय

भांडवलदारांना ह्या देशात त्यांना सोयीस्कर पडेल असा भांडवलवाद आणण्यासाठी स्वातंत्र्य मिळविणे गरजेचे होते. त्यामुळेच स्वातंत्र्याच्या लढाईत हे दोन परस्परविरोधी धुव एकत्र आले. ते एकत्र यावेत म्हणून गांधीजींनी टूस्टीवादी समाजवाद मांडला. ज्यात भांडवलदार हा समाजात टूस्टी म्हणून काम करणार होता. सर्वच आध्यात्मिक समाजवाद्यांना त्यांचा समाजवाद हा लोकशाही पद्धतीनेच आणायचा होता. बाबासाहेबांनाही लोकशाही आवश्यकच वाटत होती. त्यामुळे बाबासाहेबांनी लोकशाही समाजवादाची कास धरली. लोकशाहीऐवजी दुसरी कुठलीही पद्धत दलितांना परवडणारी नव्हतीच कारण हुकूमशाही आणि एकाधिकारशाहीच्या प्रमुखपदी दलित येण्याची सुतराम शक्यता नव्हती. त्यामुळे जो कोणी सवर्ण येईल तो जर कट्टर वर्णवादी निघाला, तर दलितांच्या प्रगतीच्या सान्याच शक्यता संपुष्टात आल्या असल्या. (बाबासाहेबांचा विवेक ज्या दलितांजवळ नव्हता त्यांनी मूर्खसारखा इंदिरा गांधीच्या एकाधिकारशाहीला पाठिंबा दिला. जणू काही इंदिरा गांधी वर्णवादी झाल्याच नसत्या किंवा त्यांची एकाधिकारशाही उत्तमवर्णा वर्णवादी उगवलाच नसता असे गृहित धरून हा पाठिंबा दिला गेला) त्यामुळे लोकशाहीला पर्याय नव्हता. एकदा लोकशाही स्वीकारली की, संपूर्ण अर्थव्यवस्था सरकारच्या मालकीची ठेवणे अशक्यच असते. नेहरूंनी स्वातंत्र्यानंतर जेव्हा सत्ता ग्रहण केली तेव्हा त्यांना एकीकडे स्वदेशी भांडवलदार, ज्यांनी स्वातंत्र्य चळवळीला मदत केली होती, तर दुसरीकडे जनता जिच्या साहाय्याने स्वातंत्र्य लढा लढला गेला होता ह्या दोघांना बॅलेन्स करायचे होते. ह्यातूनच मिश्र अर्थव्यवस्थेचा पर्याय स्वीकारला गेला. बाबासाहेबांनाही असा पर्याय स्वीकारण्यावाचून पर्याय नव्हता. हुकूमशाही समाजवाद आणि लोकशाही मिश्रवाद ह्यातून लोकशाही मिश्रवादाचा पर्याय निवडला गेला. त्यामुळे रशियाची एकपक्षीयता नाकारली गेली, पण पंचवार्षिक योजना स्वीकारली गेली. अनेक उद्योगधंदे सरकारी मालकीचे करण्यात आले. ह्या सर्व प्रक्रियेत बाबासाहेबांना दलित समाजाचा विकास घडवायचा होता. भारतीय अर्थव्यवस्थेची १) शेती २) उद्योग ३) सेवाक्षेत्र ही तीन क्षेत्रे होती. दलितांच्याजवळ भांडवल नव्हतेच. त्यामुळे खासगी उद्योग उभारणी त्यांना अशक्यच होती. त्यामुळे जास्तीत जास्त उद्योग सरकारी ठेवून तेथे राखीव जागांच्या जिवार अधिकधिक प्रभुत्व मिळवणे एवढाच पर्याय होता. बाबासाहेबांनी तो स्वीकारला. शेतीबाबतीत आपल्या सामाजाच्या मालकी हक्काच्या जमिनी पुन्हा मिळवणे आणि सरकारी जमिनीत शेती करता यावी म्हणून त्या मिळाल्यात म्हणून लढण्याचे धोरण स्वीकारले गेले. सेवाक्षेत्रातही जास्तीत जास्त सरकारीकरण घडवून तिथे राखीव जागांच्या साहाय्याने आपल्या बांधवांना त्यांचा वाटा मिळवून देणे ह्याशिवाय पर्याय नव्हता. दलितांचे सारे अर्थकारण हे राखीव जागासंदर्भात आहे; म्हणून बॉब मारणाऱ्यांना हे समजले पाहिजे की, दलितांच्या उन्नतीचा दुसरा कुठलाही मार्ग आपल्या समाजव्यवस्थेत उपलब्ध नाही.

बाबासाहेबांच्या ह्या सर्व अर्थकारणाला खरा फटका बसला तो १९८५ नंतर. १९८४ साली रशियातील साम्यवाद कोसळला आणि भांडवलशाहीने निर्विवाद विजय मिळवला. आता परिस्थिती नेमकी उलटी आली. पूर्वी अधिकाधिक उद्योगधंदे सरकारी करावे असा प्रयत्न होता. आता जे सरकारी आहेत तेही खाजगी करायची पाळी आली आहे. हे खाजगी उद्योगधंदे राखीव जागांचे धोरण स्वीकारणे शक्यच नाही. कारण Open economy च्या धोरणात ते बसत नाही. खरेतर पूर्वीही

बाबासाहेबांच्या अर्थशास्त्राने सर्व दलितांचे प्रश्न सुटणे शक्य नव्हते. भारतातील लोकसंख्या इतकी आहे की, सरकारी उद्योग आणि सेवाक्षेत्रात जास्तीत जास्त १५ करोड लोक (३ करोड जॉब) सामावून घेतले जाऊ शकतात. म्हणजे दलितांसाठी ५०% जागा राखीव ठेवल्या तरी जास्तीत जास्त ३८% दलितांचा प्रश्न सुटतो. उरलेल्या ६२% दलितांचे काय करायचे ह्या प्रश्नाचे उत्तर आजही ह्या अर्थशास्त्रात नाही (एकूण दलितांचे प्रमाण S. C. = 16.5%, S. T. = 8.1 Total 24.6% आहे.) भारतात शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या लोकांचे प्रमाण १९९५ साली ६५% इतके खाली आले आहे (ते फक्त २५% होणे गरजेचे आहे.) आता ६५% दलित ह्या कृषीशी निगडित आहेत हे उघड आहे आणि ह्या कृषीपैकी फक्त १०% दलित स्वतःची जमीन स्वतःच्या कुटुंबाला पोसण्याइतपत पिकवू शकतात म्हणजे जवळ जवळ ६०% दलितांचे आयुष्य हे सवर्णांच्या मर्जीवर आहे. ह्याचा अर्थ स्पष्ट आहे. ६०% कृषी दलितांना आणि उद्योगधंद्यांचे खाजगीकरण अटळ असल्याने त्यातून बाहेर पडणाऱ्या १०% दलितांना राखीव जागांचा काडीचाही उपयोग भविष्यात राहणार नाही. फक्त इकडचे दलित सरकारात सरकारी दलितांची मुले खाजगीत अशी आलटापालट होऊ शकेल, पण ७०% दलितांना खाजगी क्षेत्रातील open market मध्येच उतरावे लागणार आहे.

बाबासाहेबांच्या अर्थशास्त्राची मांडणी ही समाजवाद गृहित धरून झाली. समाजवाद कोसळेल असे बाबांना स्वप्नातही वाटले नव्हते. आज समाजवाद कोसळला आहे. त्याबरोबर समाजवादाला गृहीत धरणारे अर्थकारणही ! ७०% open market मध्ये अपरिहार्यपणे उभ्या असणाऱ्या दलितांचे प्रश्न सुटावेत असे आपणाला मनापासून वाटत असेल, तर आपणाला नव्या अर्थशास्त्राचा शोध घेण्याशिवाय पर्याय नाही. बौद्ध तत्त्वज्ञान सर्वच गोष्टी क्षणिक आणि बदलत्या मानते. बाबासाहेबांचे अर्थशास्त्र ही गरज भागवू शकत नाही. बाबासाहेबांना सामावून घेऊन बाबासाहेबांच्या पुढे जाणारे अर्थशास्त्र आपणाला हवे आहे, अन्यथा बौद्ध परिवर्तनाचा पराभव अटळ आहे. ह्या नव्या अर्थशास्त्राच्या केंद्रस्थानी १) लोकसंख्यावाद रोखणे २) शिक्षण ३) उद्योगधंद्यांचे व्यवस्थापन व उभारणी ४) शून्यातून भांडवल निर्मिती ५) भांडवलाचे समाजशास्त्र ह्यासारखे प्रश्न आणावे लागणार आहेत. ह्याविषयीची विस्तृत चर्चा दुसऱ्या एखाद्या निबंधात मी सविस्तर करेनच. एक गोष्ट मात्र निश्चितच मी सांगेन ती म्हणजे काहीही झाले तरी शिक्षणाचे खाजगीकरण दलितांनी कोणत्याही किमतीवर होऊ देता कामा नये. शिक्षण आणि शिक्षणच एकमेव हत्यार आहे. ते वर्णावाद्यांच्या हातात गेले की, दलित संपले हे आपण पक्के जाणावे. आपल्या मूर्ख नेत्यांना शिक्षणाच्या प्रश्नाची ग्रॅव्हीटीच कळलेली नाही. त्यामुळे दलित शिक्षण संस्थांची वाढच झाली नाही. दलित वस्त्यात जाणाऱ्या शिक्षकांची वाढ झाली नाही. खरे तर १५ वर्षात सारा दलित समाज साक्षर करणे हे जरी मिशन दलितांनी हातात घेतले तरी खूप आहे.

बाबासाहेबांचे सामाजिक धोरण हे बौद्ध परिवर्तनाचे एक प्रमुख अंग आहे. ह्या धोरणात प्रामुख्याने १) शिक्षण २) काम ३) संगोपन ४) वृद्धांचा सांभाळ ५) कुटुंबातील व्यक्तीने घेतलेला उपभोग म्हणजे उपभोग ६) कौटुंबिक मालमत्ता ७) सामाजिक स्तरीकरण असे अनेक मुद्दे येतात.

आपण प्रथम सामाजिक स्तरीकरणाचा विचार करू. जगातल्या सर्व सामाजिक / राजकीय वगैरे चळवळी ह्या सामाजिक स्तरीकरणाच्या नाशासाठीच जन्मल्या आहेत. दुर्दैवाने ह्या सर्वच चळवळी एकांगी होत्या.

त्यामुळे आपणास त्यांचा अनेक अंगाने विचार मांडावा लागेल. समाजात अनेक प्रकारचे स्तरीकरण असते. त्यांचे प्रकार आपण पुढीलप्रमाणे करू. मी इथे प्रत्येक क्षेत्राला १०० एकक दिले आहेत आणि त्यांच्या आधारे स्तरांचा दर्जा दिला आहे.

१) शारीरिक स्तरीकरण (आरोग्य) एकक = १००

सर्वोत्तम	१००
आरोग्यवान	८०
मध्यम	७०
ठीक	५०
दुबळा	४०
अपंग	३०
आजारी	२०
मरणासन्न	१०

२) शारीरिक कौशल्य स्तरीकरण (विशेषतः खेळ)

सर्वोत्तम	१००
कुशल	८०
मध्यम	७०
ठीक	५०
अडाणी	४०
अपंग	३०
आजारी	२०
मरणासन्न	१०

३) आध्यात्मिक स्तरीकरण

बुद्ध (मुक्त, मोक्ष मिळालेला)	१००
सविकल्पक (बोधीसत्व)	८०
साधक	५०
ज्ञानी (पंडित)	४०
पुरोहित	३०
श्रावक / श्रोता	२०
यजमान	१०
असाधक	०

४) ज्ञानीय स्तरीकरण

संशोधक	१००
वैज्ञानिक	८०
तंत्रज्ञानी / विचारवंत	७०
शिक्षक	६०
यंत्रज्ञानी	५०
दुरुस्तीवाला	४०
श्रमिक	३०
विद्यार्थी	०.००००१

५) उत्पादनीय स्तरीकरण

भांडवलदार	१००
छोटा उत्पादक / वितरक	८०

व्यवस्थापक	७०
अधिकारी	६०
विक्रेता	५०
लेखनिक	४०
श्रमिक	३०
ग्राहक	०.००००१

६) सत्तीय स्तरीकरण

सर्वोच्च (पंतप्रधान,	१००
सर्वोच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश)	
मंत्री	९०
उपमंत्री	८०
प्रमुख अधिकारी / नियंत्रक	७०
मुख्य अधिकारी	६०
दुय्यम अधिकारी	५०
तिय्यम अधिकारी	४०
मुख्य लेखनिक / सैनिक / पोलीस	३०
लेखनिक / सैनिक / पोलीस	२०
प्यून	१०
नागरिक	०.००००१

६) लैंगिक स्तरीकरण

ब्रह्मचर्य (ब्रह्मचारी नव्हे) वादी	१००
पुरुष	८०
स्त्री	५०
समसंभोगी पुरुष	३०
समसंभोगी स्त्री	२५
दुबळा	२०
दुबळी	१५
वांझ	१०
पंड	५

८) कीर्तीय (प्रसिद्धी) स्तरीकरण

अतिप्रसिद्ध	१००
उत्कृष्ट	८०
उत्तम	५०
चांगली	४०
बरी	३०
साधारण	२०
वाईट	१५
अतिवाईट	१०
शून्य	०

९) कार्यसन्माननीय स्तरीकरण

सर्वोत्कृष्ट	१००
उत्कृष्ट	९०
उत्तम	८०
चांगला	७०

मध्यम	६०
बरे	५०
साधारण	४०
हलके	२०
वाईट	५

१०) सौंदर्यीय स्तरीकरण

अतिसुंदर	१००
सुंदर	८०
सुरेख	७०
आकर्षक	५०
चांगला	४०
नीटस	३०
साधारण	२०
कुरूप	१०

११) अवकाशीय स्तरीकरण

महानगरीय राजधानी	१००
महानगरीय	८०
शहरीय	७०
तालुकीय	६०
कस्बीय	५०
ग्रामीण / चाव्हीय	४०
गावकूस / झोपडपट्टी	२०
जंगल / भटकता	१०

१२) कलाक्षेत्रीय स्तरीकरण

सर्जक	१००
दिग्दर्शक	८०
अंमलक	७०
तांत्रिक	६०
सहाय्यक	५०
दुय्यम	४०
तिय्यम	६०
कारागीर	२०
रसिक	०.०००१

१३) उपभोगीय स्तरीकरण

अतिश्रीमंत	१००
श्रीमंत	८०
उच्चमध्यमवर्गीय	७०
मध्यमवर्गीय	६०
निम्नमध्यमवर्गीय	५०
साधारण	३०
गरीब	२०
दरिद्री	१०
अतिदरिद्री	५

समाजात हे स्तरीकरण आहे ही वस्तुस्थिती आहे. त्यांच्या एकतातला फरक हाच त्यांच्या दर्जातला फरक आहे. समाजातील व्यक्तीचे स्थान हे त्याला किती एकक मिळवता येतात त्यावर ठरते. आपण दलितताचे स्थान ठरवायला गेलो, तर आपणास काय दिसते. दलितांना जास्तीत जास्त २०० एकक मिळतात, तर दलित स्त्रीला १७० एकक मिळतात. १३०० एकापासून २०० एकक म्हणजे जवळ जवळ ११०० एकांचे शोषण हा समाज करत होता असे म्हणता येईल. परिवर्तनवादाची मांडणी आपण जेव्हा करतो तेव्हा ह्या सर्वच एकांचा फरक नष्ट करायचा असतो. एखादी व्यक्ती कुरूप असली तरी तिला समान प्रतिष्ठा मिळायला हवी ती न देणे म्हणजे तिचे शोषण करणेच होय. परिवर्तनाचा लढा हा केवळ आर्थिक किंवा सामाजिक नाही, तर तो सर्वकष लढा आहे हे सर्वांनी लक्षात घ्यायला हवे. बुद्धाचा परिवर्तनवाद हा आध्यात्मिक तर मार्क्सचा आर्थिक असे एकांगी परिवर्तनवाद यशस्वी होणे अशक्य आहेत. समाजातले वर्ग केवळ आध्यात्मिक नसतात, तर सौंदर्यीय किंवा वर्णवादी असतात. मी मागेच म्हटल्याप्रमाणे वर्ण जन्माधिष्ठीत असतात, तर वर्ग कोणत्याही क्षणी बदलता येतो.

वरील सर्व प्रकारचे स्तरीकरण लक्षात घेतले, तर दलितांच्या शोषणाचे सर्वकष स्वरूप सहज कळू शकेल. शारीरिक स्तरीकरणात दलितांच्या आरोग्याची वाट लागेल असे सारे प्रयत्न केले गेले. दलितांना पाणी नाकारले गेले, पोटभर अन्न नाकारले गेले, वैद्यकीय व्यवसाय ब्राह्मणांच्या हातात, दलितांना अस्पृश्य ठेवून वैद्यकीय सेवा नाकारली गेली. परिणामी बहुतेक दलितांची अवस्था आजारी किंवा मरणासन्न. अस्पृश्य असल्यामुळे सवर्णांच्या खेळात भाग घेण्याची परवानगी नाही. आरोग्य चांगले नाही. त्यामुळे कुशलताही अशक्यच होती. आध्यात्माबाबत हाच घोळ तिथेही वेद ऐकण्याचीच बंदी. त्यामुळे सारे दलित असाधक. ज्ञानाच्या क्षेत्रात विद्यार्थी होण्याचा हक्कही नाकारलेला उत्पादनात श्रमिक म्हणून राबवले; पण वेतन दिलेच नाही. त्यामुळे ३० एककही मिळाले नाहीत. सतीय स्तरीकरणात दलित नागरिक नव्हते. पोलिसी कामे फक्त रामोश्यांना. लैंगिक स्तरीकरणाचे जे एकक मिळाले तेच दलितांचे तेही सवर्णांना पिढ्यान्पिढ्या सेवा करायला दलित हवे होते म्हणून. कीर्तीशून्य कार्याला सन्मानच नव्हता. कामे हलकी मानली जात होती. सौंदर्याचे निकष ब्राह्मणी होते. जरी जी सुंदर असेल तिला हे एकक मिळायचे होते. कलाक्षेत्रातही दलितांच्या कलांना कारागिरीचा दर्जा उपभोगात अतिदरिद्री. त्यामुळे शोषण सर्वकष होते आणि आहे.

१९७३ नंतर पँथर आली तेव्हा ह्या सर्व शोषणाविरुद्ध उभी राहिल असे वाटले होते, पण घोषणाबाजीशिवाय आणि अस्मिता फुलवण्याशिवाय काहीही हाती लागले नाही. १९८० नंतरचा मण्डलवादी आणि नामांतरवादी लढा दलितांनी जिंकला; पण व्यवहारात ह्याचा फारसा फायदा झाला नाही. मण्डलवादने दलित लढ्याला बहुजन समाज येऊन मिळेल असे वाटले होते, पण तसे झाले नाही. ब्राह्मणवादी भाजपने व काँग्रेसने मण्डलवाद स्वीकारून बहुजन समाज आपल्याकडे खेचून घेतला. काँग्रेसनेही मण्डलवाद स्वीकारला. त्यामुळे दलित लढ्याच्या संघर्षाची हवाच काढून घेतली गेली. ७५% समाज हा दलितेतर आहे हे लक्षात आल्याने त्याच्याशी तडजोड करण्यावाचून पर्याय नाही हे १९९० नंतर स्पष्ट झाले. आज दलित चळवळ सामाजिक पातळीवर कुणाशी लढायचे ह्यावर दुभंगलेली नाही, तर कुणाशी तडजोड करायची ह्यावर दुभंगलेली आहे. ढसाळ, कल्याणसिंगसारखे दलित नेते ब्राह्मणवाद्यांशी, तर आठवले वगैरे काँग्रेसच्या लोकशाहीवादांशी तडजोड करून आहे.

काहीना तर आजही मार्क्सवाद्यांशी तडजोड करावीशी वाटते. काही स्वतंत्रपणे तडजोड न करता हिंडू इच्छितात. १९९० नंतर एक गोष्ट स्पष्ट झाली आहे ती म्हणजे दलितांचा लढा स्वतंत्रपणे उभा राहणे शक्य नाही. स्वतंत्र लढणाऱ्यांना राजकीयदृष्ट्या पराभूतच व्हावे लागेल. प्रश्न आहे केवळ राजकारण म्हणजे लढा काय? मला वाटते दलित चळवळ ही नको तितकी राजकारणी बनत चालली आहे. त्यामुळे समाजकारणाकडे प्रचंड दुर्लक्ष होत आहे.

माझ्या मते सर्व दलितांनी पुढील प्रश्न स्वतःला विचारायला हवेत.

१) दलितांच्या शारीरिक स्त्रीकरणात आपण काय केले. बाबा आढावांची 'एक गाव एक पाणवठा' ही पाण्यासंदर्भातील तर झुणका भाकर एक रुपयात ही अन्नासंदर्भात अतिशय महत्वाची योजना दलित पँथर्स वा इतर संघटनांनी ह्या गावागावात का नेल्या नाहीत. राखीव जागांचा लाभ घेऊन जे दलित डॉक्टर्स तयार झाले, त्यातले किती जण दलित वस्त्यांत गेले? दलितांनी किती इस्पितळे उघडली? दलितांना एकत्र येऊन मोफत बांधकाम करून इस्पितळाची इमारत बांधणे अशक्य नव्हते ते आम्ही का केले नाही? दलित वृद्धाश्रम का उभारले गेले नाहीत? जर बाबा आढाव सर्वर्ण म्हणून मान्य नव्हते, तर अशी समांतर योजना दलितांनी गावागावात का उभारली नाही? सरकारकडून मदत घेऊन झुणका भाकर सारखी अन्नकेंद्रे उभारणे का झाले नाही? बाबासाहेबांच्या जयंतीसाठी पैसे जमतात आणि ह्या कामासाठी पैसे जमत नाहीत हे गौडबंगाल काय आहे? दारूत दलितांचे पैसे खर्च होतात. त्यामुळे इतर वस्तू (जीवनावश्यक) खरेदी करण्याची त्यांची उपभोग क्षमता घटते ही वस्तुस्थिती आहे. मग असे असतानाही आम्ही दारूबंदी चळवळ का उभी करत नाही? दलितांच्यात व्यसनांचे प्रमाण प्रचंड आहे. त्यासाठी किती व्यसनमुक्ती केंद्रे दलितांनी उभी केली?

२) क्रीडाक्षेत्र हे एक दलितांना स्वतःला सिद्ध करण्याचे चांगले क्षेत्र होते. आम्ही ह्या क्षेत्राकडे किती लक्ष दिले? दलित पँथर्सना साधा एक कवड्डीचा किंवा खो-खोचा संघ तयार करावासा वाटला नाही हे काय गौडबंगाल आहे? वास्तविक दलित संघ, आंबेडकर संघ असे संघ काढून त्यांना विजयी बनवता आले, तर चांगला प्रचार झाला असता. आदिवासींच्यात असलेल्या क्रीडाक्षमताबाबत आम्ही काय केले? अमेरिकेतल्या निग्रोंची प्रतिष्ठा वाढवण्यात तिथल्या निग्रो क्रीडापटूंचा प्रचंड वाटा आहे हे आम्ही कधी लक्षात घेणार आहोत? तब्येतीसाठी जीमच पाहिजे असे नाही. दण्डबैठका, योगासने ह्यांच्या साहाय्यानेही ही किमया साधता येते. ज्युदो-कराटे हे तर बौद्धभिक्षुंनी शोधलेले अहिंसक प्रतिकाराचे मार्ग आम्ही ते आमच्या तरुणांना-तरुणींना का शिकवत नाही?

३) दलितांच्या वस्तीत आज बौद्धविहार का उघडले जात नाहीत? दलित वस्तीत विपर्ययना केन्द्रे का उघडली जात नाहीत? ह्या संदर्भात बौद्धभिक्षु काय करत आहेत? आज प्राध्यापक झालेल्या बौद्धानाही बुद्धांचे साधे त्रिपिटिक वाचलेले नाही हा कसला आळशीपणा आहे? ह्या आळशीपणाचे दलित कितीकाळ समर्थन करणार आहेत? रामकृष्ण मठ वगैरे ठिकाणी आज हिंदू-दलितांना पूर्ण खुला प्रवेश आहे तिथे हे दलित का जात नाहीत? मन्दिप्रवेशाचे लढे आम्ही का सोडून दिले आहेत? इगतपुरीसारख्या विपर्ययना केन्द्रात सुशिक्षित दलितापेक्षा सर्वर्ण हिंदूंची संख्या कित्येक पटींनी अधिक आहे हे काय गौडबंगाल आहे? दलित डॉक्टर्स, प्राध्यापकांना इथे जायला कुणी मज्जाव केला आहे? ४) दलितांनी बाबासाहेबांच्यानंतर किती शाळा उघडल्या? किती महाविद्यालये काढली? वास्तविक बाबासाहेबांनी जो ज्ञानाचा ठेवा

उपलब्ध केला त्याच्या कितीतरी पुढे आम्ही जायला हवे होते. पण घोडे अडले कुठे? रावसाहेब कसबे, गंगाधर पानतावणे, रा. रा. देशमुख इत्यादी हाताच्या बोटावर मोजता यावेत एवढे विचारवंत निर्माण व्हावेत ही काय शोकांतिका आहे? बाबासाहेब हे काही दलितांचे एकमेव नेते नव्हते. दक्षिणेत पेरियार यांनी बाबासाहेबांच्या तोडीचे काम केले आहे? अशा नेत्यांचे कार्य व विचारसरणी आम्ही किती समजून घेतली? दलितांच्या बाबत केलेल्या सर्वर्ण सुधारकांच्या कामगिरीचे आम्ही नीट मूल्यमापन केले आहे का? काही ठिकाणी तर सर्वर्णांचा विचार फारच महत्वाचा आहे. उदाहरणार्थ म. गांधींचा दारूबंदीचा आग्रह बाबासाहेबांनी असा आग्रह धरलेला नाही, पण अलीकडेच अभय बंकरे ह्या समाजसुधारकाने दारूचे अर्थशास्त्र मांडून ह्या प्रश्नाची व्याप्ती किती आहे ते दाखवून दिले आहे. दारूमुळे दलितांची उपभोगक्षमता दारूवरच खर्च होते हे सिद्ध झाले आहे. अशावेळी महात्मा गांधींचा योग्य आहेत कळत असेल तर मग त्याचा स्वीकार का होऊ नये?

हीच गोष्ट एकंदर जागतिक ज्ञानाशी नाते जोडण्याच्या संदर्भात आहे. बाबासाहेबांचे त्यांच्या समकालीन अर्थशास्त्र व समाजशास्त्र यांच्यातील प्रवाहाशी घट्ट नाते होते. नंतरच्या एकाही दलित विचारवंताला जागतिक ज्ञानाशी असे नाते जोडता आलेले नाही. बाबासाहेबांचे ज्या समकालीन जागतिक ज्ञानाशी नाते होते त्या नात्यातूनच त्यांचे विचारविश्व जन्मले होते. एका अर्थाने बाबासाहेब हे देशी नव्हे, तर समकालीन जागतिक ज्ञानाचे प्रॉडक्ट होते. आज ज्या जागतिक ज्ञानाशी बाबासाहेबांचे नाते होते ते ज्ञानच आऊट ऑफ डेट झाले आहे. उदाहरणार्थ बाबासाहेबांच्या अर्थशास्त्राचे नाते हे अँडम स्मिथ ते जॉन केन्स यांच्या अर्थशास्त्राशी आहे (मार्क्स ह्याच परंपरेत येतो). आज ह्या अर्थशास्त्राला क्लासिकल अर्थशास्त्र मानले जाते. हे अर्थशास्त्र मॅक्रोइकॉनॉमिक्सच सर्व अर्थशास्त्रीय व्यवहार नियंत्रित करते असे मानते. ह्या अर्थशास्त्रातही अँडम स्मिथपासून भांडवलवादी तर रॉजर बेकनपासून समाजवादी परंपरा सुरू होते. बेकनपासून मार्क्सपर्यंतची सर्व परंपरा ही वितरणकेन्द्री आहे (Distribution centred) बाबासाहेबांचे नाते ह्या वितरण केन्द्री परंपरेशी आहे. १९५० नंतर जागतिक ज्ञानातून ही वितरणकेन्द्री परंपराच उखडली गेली आहे. विशेषतः १९८५ नंतर ती पूर्णच उखडली गेली आहे. अशावेळी नव्या जागतिक ज्ञानप्रवाहांशी नाते जोडून आपण नवी मांडणी करणार आहोत की नाही? उदाहरणार्थ १९५० नंतर जगात नववितरणकेन्द्री अर्थशास्त्र उदयाला आले. आपले नोबल पारितोषिक विजेते अमर्त्य सेन हे ह्या नववितरण केंद्रवादाचे एक आद्य प्रवर्तक आहेत. आपण ह्या नवीन अर्थशास्त्राशी कधी नाते जोडणार आहोत?

१) भारतीय समाजव्यवस्थेचा विचार केला, तर आपणाला सहा स्तर स्पष्टच जाणवतात : १) बाह्य २) क्षत्रिय ३) १ वैश्य ४) शूद्र ५) अतिशूद्र ६) आदिवासी व भटक्या जाती-जमाती. ह्या सहा स्तरासंदर्भात आपण आधुनिक काळात मांडणी केली तर आपल्याला पुढील पाच स्तर मिळतात.

१) ज्ञानी २) शासक ३) व्यापारी ४) उत्पादक व श्रमिक ५) सेवक.

भारतातील ज्ञानीनी नेहमीच धार्मिक (धर्मशास्त्र) शासकीय (उदा. कौटल्याचे अर्थशास्त्र) ज्ञानाला उच्च दर्जा दिला आणि उत्पादक, वितरक व श्रमिकांच्या ज्ञानाला 'वार्ता' असे स्वतंत्र नांव देऊन त्याला अत्यंत दुय्यम स्थान दिले. थोडक्यात सर्व विचारप्रणालीय (Ideological) व

धार्मिक ज्ञान सवर्णांच्याकडे दिले, तर सृष्टीज्ञानातील १) विज्ञान व २) तंत्रज्ञान वगैरे सर्व ज्ञान वैश्य शूद्र अतिशूद्राकडे दिले हे ज्ञान देतानाही गणित आणि वैद्यक व भूमिती आपल्याकडे ठेवण्यास ब्राह्मण विसरले नाहीत. हे करतानाच शब्दाची मक्तेदारी (हीच त्यावेळची प्रमुख चिन्हसामग्री) त्यांनी आपल्या ताब्यात ठेवली. लिखित शब्दांची ही मक्तेदारी शूद्र अतिशूद्रांना फारच महागात पडली. वैश्य त्यावेळी पुरेसे उत्पादक झाले नव्हते. ह्या तिन्ही वर्णांना नंतर शूद्रांचे स्थान देऊन सृष्टीज्ञानातील प्रगतीच्या साऱ्या शक्यताच निकालात काढल्या. ह्या तिन्ही वर्णांना वार्ता ही त्यामुळे मौखिक परंपरेने जतन करावी लागली. त्यामुळे ज्ञान एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे जाताना जी वाढ व्हावी लागते ती झाली नाही. त्यातच लोहाराची धातूविद्या, सुताराची लाकूडविद्या, कुंभाराची मृणमयविद्या अशा वार्ताविद्या ह्या जातीव्यवस्थेमुळे अलग अलग झाल्या. त्यामुळे त्यांचे एकात्मिकरण झालेच नाही. परिणामी एकमेकांच्या साहाय्याने होणारी वाढ खुंटली. लिखित संहिता लिहिणे अशक्य झाल्याने ह्या विद्यांचे विज्ञान होणे अशक्य झाले. त्यातच गणित, भूमिती ब्राह्मणांनी स्वतःकडे ठेवल्याने त्यांचाही वापर होऊन वार्ता विकसित होण्याच्या साऱ्या शक्यताच खुंटल्या. वैश्यांचा व्यापार ब्राह्मणांनी समुद्रपर्यटनबंदी केल्याने संपुष्टात आला. त्यामुळे त्यांच्याकडचा भूगोल नंतर विकसित झाला नाही. मुसलमानांनी सर्व व्यापार ताब्यात घेतला. अनेक वैश्य कुणबी झाले. (तुकाराम त्यातील एक), तर काही चक्क धर्मांतर करून मुसलमान झाले (वैश्य हा एकमेव वर्ण असा असावा की, ज्याने स्वखुशीने प्रथम जैन नंतर बुद्ध, नंतर मुसलमान होणे स्वीकारले असावे). हे सगळे घडवताना ब्राह्मण स्वतः काही ह्या शूद्रविद्यांकडे बळले नाहीत. म्हणजे स्वतःही ह्या विद्यांचा विकास केला नाही आणि इतरांनाही हा विकास करू दिला नाही, असा हा ब्राह्मणी अडणोपण होता. ह्या सगळ्या प्रकाराने धर्मशास्त्रे, अर्थशास्त्रे, कामशास्त्रे, मोक्षशास्त्रे विकास पावली, पण वार्तेचा विकास झाला नाही. नंतर मनुस्मृतीनंतर धर्मशास्त्रेही खुंटत गेली. क्षत्रियांना शुद्राचा दर्जा देऊन अर्थशास्त्राचाही मृत्यू घडवला गेला. तथाकथित प्युरीटनिवादने नंतर कामशास्त्राचीही वाट लावली (कौटिल्य आणि वात्सायन आपल्यापर्यंत पोहोचले हेच आपले नशीब समजायचे) त्यामुळे १२०० नंतर भारतात फक्त मोक्षशास्त्रेच जन्मत राहिली. नंतर तर मोक्षाशीही संबंध राहिला नाही. तुकाराम- कविरानंतर आपण अंधारातच बुडालो.

ह्या सगळ्याच धवड्यात वार्ता पूर्णच थांबली. वराहमिहीरसारख्यांनी केलेल्या प्रयत्नांवर ब्राह्मणांनी बोळाच फिरवला. आज वैश्य, क्षुद्र, अतिशूद्र ह्यांच्या उत्पादनीय स्तरावरच्या समस्या ह्या या वार्तेच्या इतिहासाने निर्माण झाल्या आहेत. भारतातील सुरुवातीचे भांडवलदार हे पारशी का होते हे कळण्यासाठी हिंदू वैश्यांचे झालेले शुद्रीकरण आपण समजून घ्यायला हवे.

इंग्रजांच्या आगमनानंतर वैश्यांचे दिवस पूर्ण फिरले. त्यांनी आपले कुणबीपण टाकून पुन्हा एकदा व्यापारात उडी घेतली. ज्यांनी वैश्यपण शाबूत ठेवले होते, ते तर शेटजी बनून प्रचंड पैसा कमवू लागले. (ब्राह्मणांनी त्यांना अंतर्गत व्यापाराची मुभा दिली होती हे नशीब समजायचे नाही तर सगळेच वैश्य कुणबी झाले असते आणि भारतात भांडवलशाहीचा सारा विकास हा पारशी व ज्यू लोकांनी घडवला असता.)

महाराष्ट्रात मुसलमानी राजवटीविरुद्ध लढण्यासाठी शिवाजीला क्षत्रिय बळ पुरवले ते शूद्रांनी व क्वचित अतिशूद्रांनी तर संपत्तीचे बळ पुरवले ते वैश्यांनी (वैश्यांच्या अनेक घराण्यांतून शिवाजीला पुरवल्या गेलेल्या फायनान्सच्या रोचक कहाण्या आजही सांगितल्या जातात व दुर्दैवाने त्यांचे संकलन अद्याप कुणी केलेले नाही. हळूहळू त्या विस्मृतीत जातील अशी चिन्हे दिसतायेत.) पण नंतरच्या पेशवाईने ब्राह्मण्याचा कळस गाठला. परिणामी महाराष्ट्रीयन वैश्य प्रचंड प्रमाणात कुणबीच झाला. आजही भारतीय भांडवलदारांच्यात मराठी वैश्य शोधावे लागतात. एखादा माणूस आजही व्यापारात पडतो म्हटला की, मराठी माणूस दचकतोच. उत्पादन, वितरण, श्रम व सेवा ह्या चारी क्षेत्रांत भारतीयांची जी वाताहात झाली त्याच्यामागे हा इतिहास आहे. ज्ञानापासून ह्या चारी क्षेत्रांची जातींनी केलेली फारकत आजही आपणाला महाग पडते आहे. खरे तर जगाच्या पाठीवर सर्वत्रच हेच कमी-जास्त प्रमाणात घडलेले आपणाला दिसते, पण युरोपातील वैज्ञानिक क्रांतीने सर्व चित्र पालटले. भांडवलशाहीने 'उत्पादन' समाजवादने 'श्रम' केंद्रस्थानी आणले. १९२० नंतर 'वितरण'ही केंद्रस्थानी आले आणि १९५० नंतर 'सेवा' केंद्रस्थानी आली.

बाबासाहेब भारतात ज्यावेळी सेवा सोडून द्या असे दलिताना सांगत होते त्यावेळी युरोपात सेवेचे स्वरूपच पालटत जाऊन सर्व्हिस सेक्टर नावाचा वेगळाच सेक्टर उदयास येत होता. आज अवस्था अशी आहे की, जगातील विकसित देशात कृषीत १०-१२% औद्योगिक क्षेत्रात २० ते ३०% लोक आहेत. उरलेले सर्व सेवाक्षेत्रात आहेत.

ह्याचा अर्थ दलितानांनी त्यांनी पूर्वीची कामे करावी, असा होतो का? तर त्याचे उत्तर नाही, असे आहे. आज जगात सेवेचे स्वरूप बदलले आहे. आज ज्ञान किंवा माहिती पुरवणे हीही सेवाच मानली जाते. किंबहुना शासनसंस्थासुद्धा आजकाल संरक्षण, पोलीस आदी सेवाच पुरवते असे मानले जाते. ह्याल आपण सेवीकरण (Servicisation) म्हणू. सर्व क्षेत्राचे सेवीकरण झाले असतानी 'सेवा' ह्या शब्दाचे बदललेले मूल्य आपण सर्वांनीच आता लक्षात घेणे आवश्यक आहे हेच मला सुचवायचे आहे. ह्या नव्या सेवाक्षेत्राचा विस्तार आपणाला जेवढा वाढवता येईल तितका वाढवला पाहिजे व त्यात दलितानांनी जितके घुसता येईल तितके घुसले पाहिजे. उत्पादन वितरण व सेवा हे नव्या युगाचे कणे आहेत. दलिताना ते स्वतःच्या पाठीत मुरवावे लागतील तरच त्यांचा निभाव लागेल. ह्यापुढे वैश्य, शूद्र आणि अतिशूद्र ह्यांना एकमेकांच्या सहकार्यानेच वाटचाल करावी लागणार आहे. कारण ह्यांच्याजवळच उत्पादन, वितरण, श्रम व सेवा ह्यांची जबाबदारी आहे. ह्या वाटचालीत कोणी कोणावर अन्याय करू नये हे उत्तम! जर दलिताना ह्यासाठी लढायलाच लागणार असेल, तर त्यांनी लढलेच पाहिजे. वैश्य आणि शूद्रांनी त्यांच्यावर ही पाळी आणू नये हे उत्तम. भविष्यात ह्याबाबतीतला वर्णवाद संपेल अशी चिन्हे दिसत आहेत. ब्राह्मण, क्षत्रिय हे वर्णही आता वर्णवाद स्वीकारून ह्या चार क्षेत्रात उतरत आहेत. ज्ञान आणि शासन ह्या क्षेत्रात आता वैश्य, शूद्र आणि अतिशूद्रही घुसत आहेत. मात्र, वरच्यांचे खाली येणे त्यांना फायद्याचे असल्याने ते सहज मानले जाते आहे. मात्र, खालील तीन वर्णांनी वर जायचा प्रयत्न केला, तर मात्र त्यांच्या नावाने लागलीच शिमगा केला जातो. विशेषतः दलिताना तर ह्याबाबतीत चारी वर्ण विरोधच करताना दिसतात. हा विरोध दलिताना संघटित होऊनच मोडून काढावा लागणार आहे. ह्या देशात जेव्हा जेव्हा वरच्यांना खाली

यायचे असते तेव्हा ते वर्गवाद सांगतात. उदा. ब्राह्मणांनी शासन केले तर ते धर्म बुडवत नाहीत, पण खासचा कोणी वर जायला लागला की, वरचे लगेच वर्गवादी होतात आणि विरोध करतात. ह्यांचा धर्म लागलीच बुडायला लागतो.

१९९० नंतर जे महत्त्वाचे बदल होतायत त्यात ह्या बदललेल्या उत्पादन प्रक्रियेचा प्रचंड वाटा आहे. आज कधी नव्हे तो वर्गवाद बलवान होत असलेला दिसतो आहे. ब्राह्मण्यवादी भा.ज.प.ने देखील वर्गवादाचा पुरस्कार करायला सुरुवात केली आहे तिथे इतर पक्षांची काय स्थिती? ह्या परिवर्तनामुळेच रिपब्लिकन पक्षाचे रामदास आठवले जोगेंद्र कबाडे वगैरे दलित खासदार कधी नव्हे ते सवर्णांची प्रचंड मते घेऊन निवडून आले. एकेकाळी ह्याच सवर्णांनी बाबासाहेबांचा राजकीय निवडणुकीतही दारुण पराभव केला होता हे लक्षात घेता हे झालेले परिवर्तन लक्ष्यवेधीच म्हटले पाहिजे. ह्यातूनच रामदास आठवलेंना आम्ही हिंदूंच्या विरोधात नाही, अशी भूमिका घ्यावी लागली. ढसाळांनीही आता चारी वर्णांच्या सोबतीनेच जावे लागेल, अशी भूमिका घेतली आहे. एकंदरच बहुसंख्य दलित हे हिंदू धर्मातच राहणार हे आता स्पष्ट झाले आहे. त्याचबरोबर सावकाश का होईना, पण हिंदूधर्मीय वर्णवादातून मुक्त होत वर्गवादी बनत चाललेले दिसतात, हेही आता स्पष्टच दिसते आहे.

'प्रश्न असा आहे की, हे सर्व ज्या उत्पादन प्रक्रियांच्या बदलत्या रूपामुळे घडते आहे त्याची आम्ही कधी दखल घेणार आहोत? ह्या नव्या बदलांना आम्ही कसे सामोरे जाणार आहोत.

हे सर्व घडत असतानाच पारंपरिक कृषीव्यवस्थेशी जोडल्या गेलेल्या दलितांचे काय करायचे हा मूलभूत प्रश्न आहे. बारा वलुतेदारांचा प्रश्नही ह्याच प्रश्नांशी जोडला गेला आहे आणि हे प्रश्न दलितांच्या जीवन-मरणाचे प्रश्न आहे. अलीकडे सवर्णांनी गावकीची सारे कामे पारंपरिक हक्काने करून घ्यायची आणि मोवदला मात्र १९३० सालच्या दराने द्यायचा असा कुटील डाव खेळायला सुरुवात केली आहे. त्यामुळे आठ आठ तास उत्पादक कामे करूनही सुताराला एकवेळचे जेवण मिळत नाही. वीस वीस दाढ्या करून आणि केस कापून न्हाव्याला घड पाच रुपये मिळत नाही. शहरात ह्याच कामाला २०० रुपये सहज मिळतात. हे सर्व घडण्याचे एकमेव कारण म्हणजे ह्या सर्व धंद्याचे गावात व्यापारीकरण करण्यात आलेले अपयश! बाबासाहेबांनी ही कामे सोडा म्हणून सांगितले खरे; पण ज्यांना ती सोडता आलेली नाहीत त्यांचे काय करायचे ह्याचे विरलेपण केले नाही. माझ्या मते शक्य झाले तर ही कामे सोडूनच द्यावीत आणि जर ह्या कामांशिवाय पर्याय नसेल तर त्यांचे व्यापारीकरण करावे. हे व्यापारीकरण सरकारी मदत आणि दलित संघटनांचा भरभक्कम पाठिंबा ह्यांच्याशिवाय शक्य नाही. ह्यासाठी गावागावांत दलित संघटन पोहोचलेच पाहिजे. व्यापारासाठी चार गोष्टी लागतात - १) दुकानाची जागा २) हत्यारे किंवा यंत्रे ३) कामातील कुशलता ४) फर्निचर. ह्यातील कुशलतेसाठी शिक्षण लागते. उरलेल्या तिन्हीसाठी पैसा लागतो. असा पैसा सरकारने कर्ज म्हणून द्यावा. दलितांनी हे कर्ज नंतर हप्त्याने फेडावे. ह्या दुकानांचा विमा उतरवण्याची जबाबदारी सरकारी विमा कंपनीने घ्यावी. सवर्ण ह्याला प्रतिकार करतील, तर पोलिसांच्या मदतीने दलित संघटनांनी हा प्रतिकार मोडून काढावा. हळूहळू ह्या दुकानाचाही विकास घडवावा म्हणजे न्हाव्यानी केवळ सलूनपाशी थांबू नये, तर ब्युटपार्लरकडे वाटचाल करावी, सुताराने सुतारकामाकडून फर्निचर निर्मितीकडे वाटचाल करावी. शक्य झाले तर नंतर इलेक्ट्रिक-इलेक्ट्रॉनिक्स उपकरणाकडे

वळावे. महाराष्ट्रा-दोराळा डोरकाम करावेच लागणार असेल तर शक्यतो सरकारने त्याला त्या गावचा सरकारी सेवक नेमावे किंवा त्याने ही कामे कॉन्ट्रॅक्ट पद्धतीने घ्यावी त्याचा ऑफिससाठी लागणारा पैसा सरकारने कर्जाऊ द्यावा. शक्यतो दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या पिढीने आपला व्यवसाय बदलावा. ह्या देशात व्यवसायावरून जात ओळखली जाते, म्हणून आपला जातीनिष्ठ व्यवसाय बदलता येणे शक्य असेल, तर तो मुद्दाम बदलावा. जिथे मजुरीवरच काम करणे अटळ असेल तेथे संगठित होऊन जास्तीत जास्त मजुरी पदरात पाडून घ्यावी. वेळप्रसंगी संप करावा.

शहरातल्या दलितांचा प्रश्न वेगळा आहे. आज जवळ जवळ सर्वच सफाई कामगार दलित आहेत. त्यांना साधे वूटदेखील नीट मिळत नाहीत. १९९० नंतर सफाई कामगार, मोलकरीण किंवा धरगडी ह्यासारख्या लोकांच्या संघटनांचे प्रश्न दलित संघटनांनी ऐणीवर आणायला हवेत. सरकारी नोकर, पाचवा वेतन आयोग पदरात पाडून घेताना ह्या लोकांना मात्र १९५० सालात शोभेल असे वेतन दिले जाते हे बरे नव्हे.

१९९० नंतरची उत्पादनीय स्तरावरील ही सर्व आव्हाने आम्हाला पेलणार आहेत का? आम्ही ह्या नव्या आव्हानांचा विचार केला आणि संघटनात्मक पातळीवर त्यासाठी काय केले?

६) दलितांना सत्तीय स्त्रीकरणात महत्त्वाचे स्थान मिळत चालले आहे. २५% मतदान हे दलितांच्या हातात आहे. दलितांनी ह्या मतदानाचा वापर कसा केला? सर्व स्त्रिया ह्या दलितच आहेत. त्या धरल्या तर ७५% व्होटिंग व्हायला हवे, पण हे व्होटिंग का होत नाही? आजही ब्राह्मण स्त्रिया महात्मा फुलेंना शिब्या देतात, तेव्हा दलित किती असतात आणि ब्राह्मण किती असतात? शहाबाबानो प्रकरणात सरळ सरळ मुस्लिम महिलांचे शोषण करणारा निर्णय राजीव सरकारने घेतला तेव्हा दलितांनी काय केले? सेक्सुलरॅझिमच्या नावाखाली मुस्लिम मूलतत्त्ववाद गोंजारला जात असेल, तर तो दलितांच्या शोषणाला कारणीभूत होणार हे दलित स्पष्टपणे का समजून घेत नाही? की मुस्लिम दलितांचा प्रश्न दलित वेगळा मानणार आहेत? फुले जर ब्राह्मण स्त्रियांसाठी सुधारणा आंदोलन चालवत असतील, तर दलितांनी मुस्लिमांसाठी ते का चालवू नये? मुस्लिम ब्राह्मणवाद्यांशी दलित स्पष्टपणे लढणार आहेत की नाही? मुस्लिम पुरोहितशाहीचा पाडाव करण्याच्या कोणत्या योजना दलितांजवळ आहेत? जर विल्यम कॅरी ख्रिश्चन असून हिंदूंच्या सत्तीसारख्या अनिष्ट चालींविरुद्ध लढत असेल आणि इंग्रज ख्रिश्चन सत्ताधारी असूनही हिंदूंच्या सुधारणेसाठी कायदा करत असतील, तर मुस्लिमांच्या सुधारणेसाठी मुस्लिमतेरांनी का कायदे करून नयेत?

दलित चळवळीची राजकीय फाटाफूट कधी थांबणार आहे? स्वतःच्या संकुचित स्वार्थासाठी दलित नेते चळवळीचाच सत्यानाश करणार असतील तर त्यांना कसा धडा शिकवावा?

७) दलितेतर दलितांचे जसे शोषण करतात तसेच शोषण दलित पुरुष दलित स्त्रीचे करतात हे आता अधिकाधिक स्पष्ट होत आहे. दलित स्त्री ही भारतीय समाजातील सर्वात तळातली शोषित आहे. आपण जेव्हा वेश्येकडे जात असतो तेव्हा तिचे शोषण करणाऱ्या उत्पादन यंत्रणेचे ग्राहक बनून त्या यंत्रणेला उत्तेजनच देत असतो. नामदेव ढसाळ सारख्या लोकांना हे कळत नसेल ह्यावर विश्वास ठेवणे कठीण आहे. वेश्याव्यवसाय हे शोषण आहे हे कळत असूनही तिच्याकडे जाणे आणि आपण जातो ह्याचा फालतू गर्व बाळगणे हा निर्लज्ज बधीरपणाचा कळस आहे. हा वेश्या व्यवसाय उखडून काढण्यासाठी दलितांनी काय केले? जर एखादा दलित वेश्यांच्या कमाईतून हप्ता गोळा करत असेल, तर

अशा दलिताला भरबाजारात जोड्यानेच मारले पाहिजे. वेश्याव्यवसाय चालवणाऱ्या ह्या गुंडाना ठेचूनच काढले पाहिजे. इतरत्र होणाऱ्या शिष्यांच्या लैंगिक शोषणाविरुद्ध आपण सर्वंकषच उभे राहिले पाहिजे. भारतात जर दलित पुरुष स्त्रीला गुलामासारखे वागवत असेल, तर शोषणाविरुद्ध लढण्याचा नैतिक हक्क तो गमावून बसतो. अलीकडे दलितांच्यातही गुंडा भेणे सुरू झाले आहे. हे तण वाढण्याआधीच कापून काढणे आवश्यक आहे.

अलीकडे समान वेतन हा मुद्दा फार चर्चेला आहे. माझ्या मते वेतन कामानुसारच मिळाले पाहिजे. त्यात लिंगभेद असता कामा नये. स्त्री-पुरुषांनी समान काम केले असेल, तर समान वेतन हवे, पण जर स्त्रीने काम जास्त केले असेल, तर स्त्रीला जास्त वेतन मिळाले पाहिजे. कामानुसार वेतनाचा लढा १९९० नंतर जास्तच जोर पकडत चालला आहे. तो जोरदार व्हायचा असेल, तर दलित संघटनेने आपले पूर्ण बळ पणाला लावले पाहिजे.

अलीकडे पैसे देण्याबाबतचा प्रश्न काही क्षेत्रात गुंतागुंतीचा झाला आहे. त्याची दोन कारणे आहेत.

१) पुरुषाजवळ स्त्रीपेक्षा जास्त असणारे बळ.

२) स्त्रीजवळ मूल जन्माला घालण्याची असलेली नैसर्गिक क्षमता.

शरीरबळाला वा शरीरकौशल्याला वाव देणाऱ्या क्षेत्रात पुरुषांना अधिक पैसे मिळतात. उदाहरणार्थ टेनिससारखा खेळ ह्या क्षेत्रात पुरुष विजेत्याला जास्त पैसे दिले जातात. माझ्या मते हे योग्य आहे. कारण जर इथे आपण समानच बक्षीस द्यायचे ठरवले, तर मग स्त्री आणि पुरुष ह्यांच्या वेगवेगळ्या स्पर्धा भरवणे चूक आहे. स्त्रियांनी व पुरुषांनी लिंगभेद न करता समान पातळीवर उतरावे व जो विजयी होईल किंवा जो विजयी होईल त्याला / तिला बक्षीस दिले जावे. स्त्रियांची ह्याला तयारी आहे का? माझ्या मते तशी तयारी नाही. कारण आज अवस्था अशी आहे की, पुरुषांच्यातला पत्रासावा सीडेडदेखील स्त्रियांच्यातल्या पहिल्या सीडेड खेळाडूला सहज हरवेल. जर समान पातळीवर लढता किंवा राबता येत नसेल, तर समान पैसे मागण्याचा हक्क उरत नाही. कुस्ती, हमालीसारख्या अनेक ठिकाणी पुरुषाची शारीरिक ताकद जास्त असल्याने त्याचे कार्य अधिक मूल्यवान ठरणे अटळ आहे.

आता स्त्रिया मुलांना जन्म देतात तेव्हा त्याचे काय करायचे जसा पुरुषाला शारीरिक बळाचा फायदा मिळतो तसाच स्त्रीला तिच्या ह्या क्षमतेचा फायदा व्हायला हवा. आज भारतासारख्या लोकसंख्या वाढ असलेल्या देशात स्त्रीला पहिल्या मुलासाठी किमान दहा हजार रुपये सरकारने द्यावे त्यासाठी वेगळा टॅक्स गोळा करावा. दुसऱ्या मुलासाठी काहीच देऊ नयेत आणि तिसऱ्या अपत्यासाठी सरळ ती स्त्री आणि ज्याच्यापासून मूल झाले आहे त्या दोघांना सणसणीत पाच हजार रुपये दण्ड करावा. तिथे लोकसंख्यावाढ कमी आहे तिथे वाढीच्या हिशेबाने दुसऱ्या मुलालाही पैसे द्यावेत. जिथे घट आहे तिथे तिसऱ्या मुलासाठीही पैसे द्यायला हरकत नाही.

पुरुषाची शरीरक्षमता आणि स्त्रीची. अपत्यजन्यक्षमता ह्यात एकंदर पैसे प्रत्येक स्त्रीला पैसे द्यावे लागल्याने स्त्रियांकडेच जास्त जाणार हे उघड आहे, पण त्याला नाइलाज आहे. टेनिस, कुस्तीत समान पैसे दिले, तर मोजक्याच स्त्रियांना फायदा होणार. त्याउलट ही योजना स्वीकारली तर सर्वच स्त्रियांचा फायदा होईल.

ह्या देशात समान नागरी कायदा नसल्याने सर्वात जास्त शोषण स्त्रीचे

झाले आहे. विवाह आणि वडिलोपार्जित संपत्ती ह्याबाबतीत स्त्रीला पुरुषांच्या बरोबरीचे हक्क मिळालेच पाहिजे. दलितांना भविष्यात हा प्रश्न मोठ्या प्रमाणात ऐरणीवर आणावा लागेल. धार्मिक रुढीच्या आणि सेक्सुअलरिझमच्या नावाखाली हे जे स्त्रियांचे शोषण चालू आहे ते बंद करण्यासाठी समान नागरी कायद्याचा प्रश्न लढवावाच लागेल.

दलित महिला संघटनांनी ह्यासाठी पुरेशी तयारी केली आहे का?

८) आजच्या चिन्हयुगात प्रसिद्धीय स्तरीकरणाचा मुद्दा फारच महत्त्वाचा बनला आहे. विशेषतः अभिनेते आणि नेते ह्यांनी ह्या स्तरीकरणाचा इतका फायदा उठवला आहे की, वैज्ञानिक, विचारवंत, लेखक, दिग्दर्शक ह्यांचे त्यामुळे प्रचंड शोषण होताना दिसते. समाजातील सर्व प्रगती ही वैज्ञानिक, विचारवंत, लेखक, उत्पादक, दिग्दर्शक, वितरक ह्यांच्यामुळे होत असते. पण त्यांनी केलेल्या सान्या कार्याचा फायदा नेते आणि अभिनेते उपटत असतात. आज घरातल्या टीव्हीपासून गॅस यंत्रणेपर्यंत सर्व वस्तू वैज्ञानिकांनी शोधलेल्या आहेत. सामान्य माणूस त्यांना दिवसभर वापरतो, पण त्या वैज्ञानिकांचे साधे नाव त्याला माहीत नसते आणि शहरातल्या भुरट्या राजकीय नेत्याबद्दल मात्र त्याला प्रेम. म्हणजे वैज्ञानिकांच्या वस्तू रोज वापरायच्या आणि ओठावर नाव मात्र ज्यांचा काही संबंध नाही अशा नेत्यांचा. नागरिकाला जे कायदे नियंत्रित करतात तेही शोधण्याची कामगिरी विचारवंतांची. ते त्यासाठी कष्ट करणार आणि श्रेय मात्र हे कायदे पास करायला हजर राहायलाही ज्याला कष्ट पडतात त्या नेत्याला. भारताने अणुबॉम्बस्फोट केला त्याचे पहिले श्रेय कुणाला? तर इंदिरा गांधी-वाजपेयींना. जणू हे दोघे रात्ररात्रभर प्रयोगशाळेत खपत होते.

हीच गोष्ट अभिनेत्यांची. सर्व डोके आणि सृजनशीलता ही लेखक-दिग्दर्शकांची आणि क्रेडीट कुणाला तर अभिनेत्यांना / अभिनेत्र्यांना. लेखक-दिग्दर्शकांनी रात्र रात्र जागून फिल्म व्हिज्युलाईज करायची बनवायची आणि सर्व श्रेय कुणाला तर अभिनयपटूंना. म्हणजे जो सृजनशील आहे त्याला काहीच किंमत नाही. वास्तविक फिल्म हिट किंवा फ्लॉप होण्याचे श्रेय किंवा अपश्रेय ह्या दोघांना प्रामुख्याने जायला हवे, पण ते दिले जात नाही. आपल्या सान्या चित्रपट परीक्षणात नव्वद टक्के जागा कथेने व्यापलेली असती, पण ज्याला ती सुचली, ज्याने ती लिहिली त्याचे नावसुद्धा ह्या परीक्षणात असत नाही.

हे सर्व घडते आहे ह्याचे कारण पत्रकार आणि तत्सम लोकांची जाण ही बालबुद्धीएवढी आहे. सृजनशीलता म्हणजे काय हे ह्यांना माहीत नाही. त्यामुळे हे सतत नेते आणि अभिनेते ह्यांच्या मागे. त्यामुळे लोकांनाही वाटते की, हेच नेते अभिनेते खरे कारण लहानपणापासून ह्यांनीच लोकांची तशी समजूत करून दिलेली हे संस्कार पुढे आयुष्यभर राहतातच. भारतात तर ह्या दोघांच्या पूजनाचे प्रमाण प्रचंड आहे त्यामुळे सृजनशीलतेची प्रचंड गळचेपी होते आहे.

ह्याचे काही दुष्परिणाम होतात उदाहरणार्थ चांगला अभिनय करणाऱ्या अभिनयपटूपेक्षा जो चालतो. त्यालाच महत्त्व प्राप्त होते. चांगल्या नेतृत्वापेक्षा मिडीयाने पुढे आणलेल्या नेतृत्वाचीच चलाती होते. सुरवातीच्या काळात कुठला पिव्हर स्वीकारायचा हे अभिनेत्याच्या हातात नसते. त्यामुळे त्याचा अभिनय उत्तम आणि त्या चित्रपटाचे लेखन-दिग्दर्शन भंपक असेल, तर तो बिचारा कारण नसताना मारला जातो आणि राजेंद्रकुमारसारखे ठोकळे दहा वर्षे पाहण्याची शिक्षा सर्वांना भोगायला

लागते. झायनासारखी जगाता काहीच योगदान न देणारी फालतू बाई ही इंग्लंडमधल्या महत्त्वाच्या वैज्ञानिकापेक्षा जागतिक मोठी होते तीही ह्या प्रसिद्धीच्या स्तरीकरणामुळे.

आपल्या पत्रकारांना व मिडीयापर्सनंना ह्या बाबतीत फली अक्कल येणार आहे कोण जाणे. वास्तविक वर्तमानपत्राच्या पहिल्या पानावर त्या दिवशी लागलेला महत्त्वाचा शोध व वैज्ञानिक, एखाद्या महत्त्वाच्या कलाकृतीची न्यूज, एखाद्या प्रश्नाबाबतचे विचारवंताचे जगाता वळण लावू शकणारे नवे विचारधन, एखाद्या कीडापटूने केलेला चमत्कार, एखाद्या उत्पादकाने केलेले नवे उत्पादन हे सर्व थायला हवे. हे असे होत नाही आणि मग नोबेल मिळाल्यानंतर आम्हाला अमर्त्य सेन नावाचा कोणी अर्धशास्त्रज्ञ आहे हे कळते. हे सर्व पत्रकारांच्या अल्पमतीचा दुष्परिणाम आहे. ह्यातून आपण जितक्या लवकर बाहेर पडू तितके बरे. ज्यामुळे आपल्या नेत्या-अभिनेत्यांची प्रसिद्धीची चटकही रुटेल. फालतूचे राजकीय प्रश्न निर्माण करून प्रसिद्धी पावण्याची स्टंटगिरी बन्द पडेल. समाजासाठी जे खऱ्या अर्थाने धडपडत आहेत त्यांना अधिक प्रसिद्धी मिळेल.

आपण मुलांना जो इतिहास शिकतो तोही राजकीय असतो तेही चुकीचे आहे. ह्या राजकीय इतिहासामुळेच नेते मोठे होतात. त्यामुळे पंचवार्षिक योजना हे जणू पंडित नेहरूंचे संशोधन होते असे वाटू लागते. ती तयार करणारे अर्थशास्त्रज्ञ बाजूला पडतात. ह्यामुळेच चांगली विचार करणारी माणसे राजकारणात येत नाहीत. ती विचारी त्यांचे कार्य करीत राहतात.

ब्राह्मणांनी लिखित विद्या आपल्याजवळ ठेवून प्राचीन काळी वार्ता नामशेष केली हाही प्रसिद्धीच्या स्तरीकरणाचाच भाग होता. आजही हे स्तरीकरण कायम आहे. जगात राजे-महाराजे मोठे प्रसिद्ध पावले ते त्यांच्या नावाने इतिहास लिहिणारे यांच्यामुळेच. स्वतःच्या दरबारात त्यांना ठेवून त्यामुळेच अशोकांच्या स्तंभाचा पत्ता लागतो, पण अजंठा-वेरुळाच्या कलावंतांचा पत्ता लागत नाही. मंदिरे निर्माण करणाऱ्या स्थापत्यकारांचा पत्ता नाही.

समाज संस्कृतीच्या कुठल्या अंगावर प्रसिद्धीचा फोकस ठेवतो ह्यावर समाजाच्या कुठल्या अंगाची प्रगती होणार हे ठरते. ह्याला stratification of focus प्रसिद्धीझोताचे स्तरीकरण असेही म्हणता येईल. भारतात वैज्ञानिकांच्यावर प्रकाशझोतच नाही. लेखक-दिग्दर्शकांच्यावर प्रकाशझोतच नाही. त्यामुळे त्या क्षेत्रात आपण मागासलेले आहोत. कलात्मक चित्रपटांच्यावेळी प्रकाशझोत थोडासा दिग्दर्शकांकडे वळला त्याचा चित्रपटाला फायदाच झाला. कलावंत, वैज्ञानिक ह्यांचा उत्साह असे झोत द्विगुणित करतात.

प्रसिद्धीचे स्तरीकरण केवळ व्यक्तीवर केन्द्रित असून चालत नाही, तर ते त्या त्यावेळी त्या त्या विषयावर केन्द्रित असायला लागते (Issuebased). आज दलित चळवळीचे Issuebased stratification ने बरेच नुकसान केले आहे. टी. व्ही. चित्रपटांपैकी ९९% निर्मिती ही त्या देशातील सर्वांवर लक्ष्य केंद्रित करते. 'नाजूका' सारखी एखादी सिरीयल वगळता दलित चित्रण करणाऱ्या गेल्या १५ वर्षांत किती सिरीयल टीव्ही पडद्यावर आल्या टी आर पी रेटिंगची सबब सांगून खासगी वाहिन्या दलितांचे इश्यू टाळतात हा माझा स्वतःचा अनुभव आहे. खासगीला सोडून द्या, पण सध्या दूरदर्शनदेखील दलितांचे इश्यू ऐरणीवर घेत नाही. ह्यासंदर्भात दलितांना आता चळवळच उभी करावी लागेल अशी चिन्हे दिसत आहेत. पूर्वी सत्यकथेने दलित साहित्य नाकारले. आता ही चॅनेल्स

म्हणजे नवीन सत्यकथाच आहेत आणि दलित साहित्य नाकारण्याचे अधिकार त्यांनी आपल्याकडे ठेवले आहेत. हा अधिकार मोडण्यासाठी आता चळवळीच उभ्या कराव्या लागतील. त्याचबरोबर टी.आर.पी. वाढवण्यासाठी दलित प्रेक्षकवर्ग वाढला पाहिजे व त्याने दलित इश्यू पेऊन येणाऱ्या सिरीयल किंवा प्रोग्राम्स आम्ही पाहतो, असे पत्रे पाठवून कळवायला हवे.

९) दलितांच्या प्रश्नांचा जो कोअर आहे त्यात ज्ञान आणि कार्यसन्मान ह्या दोन गोष्टींचा प्रचंड वाटा आहे. मी टीकाहरणामध्ये म्हटले होते की, ज्ञानाच्या स्तरीकरणामुळेच जातीव्यवस्था निर्माण झाली. आता इथे कार्यसन्मानाचाही प्रश्न चर्चला घ्यायचा आहे.

बाबासाहेबांनी दलितांना त्यांची परंपरागत कामे सोडायला सांगितली. कारण ह्या कामांना कसलाही कार्यसन्मान नव्हता आणि आजही नाहीये. आजही जो सन्मान एखाद्या विचारवंताला, व्यापाऱ्याला, शासकाला मिळतो तो एखाद्या भंग्याला मिळणार नाही. कारण त्याच्या कामाला कसलाही सन्मान नाही आणि ज्या कामाला सन्मान नाही त्या कामाला पैसे नेहमीच कमी मिळतात. बाबासाहेबांनी सांगितलेल्या उपायाने सर्व दलित ह्या कामातून मुक्त होतील. ही कामे सोडून दुसरी सन्माननीय कामे करतील. क्षणभर आपण गृहीत धरू की, सर्वच दलित ह्या कामाऐवजी दुसऱ्या कामात सेटल होतील, पण तरीही समाजातून ही कामे नष्ट होणार आहेत का? जोपर्यंत माणूस मलमूत्रविसर्जन करतोय तोपर्यंत भंगी काम हे नष्ट होणे शक्यच नाही. जगाची एकंदर लोकसंख्या बघता ह्या कामाला आणखी पन्नास वर्षे तरी माणसे उपलब्ध होणार हेही अटळच दिसते. म्हणजेच बाबासाहेबांच्या उपायाने दलित वर्गाची ह्यातून सुटका होईल, पण त्याजागी ज्यांना हे काम परिस्थितीवश स्वीकारावे लागेल. त्यांचा दलितवर्ग तयार होणे अटळच दिसते. ह्या दलितवर्गाचे काय करावे ह्यावर बाबासाहेबांनी विचार केला नाही तरी आपणाला त्याचा विचार करावाच लागेल. ह्या ठिकाणी पुन्हा एकदा काही प्रमाणात महात्मा गांधी उपयोगास येतील. गांधीजींनी स्वतः भंगीकाम करून ह्या कामाला कार्यसन्मान देण्याचा प्रयत्न केला. अस्पृश्यांना सन्मान मिळावा हा त्यामागे हेतू होता. माझ्या मते केवळ अस्पृश्यांना सन्मान म्हणून ह्या कामाला सन्मान देणेसुद्धा पुरेसे नाही, तर ह्या कामाला काम म्हणूनच कार्यसन्मान मिळाला पाहिजे. सुरुवातीला हा सन्मान समाज देईल असे वाटत नाही. तेव्हा सर्व सफाई कामगारांनी संघटित होऊन जाणीवपूर्वक प्रचंड पगार मागावा. अगदी आय.ए. एस. ऑफिसरच्या दर्जाचा पगार मागितला तरी चालेल. ही अडवणूक आहे ह्याची मला कल्पना आहे, पण बँक कर्मचाऱ्यांनी अडवणूक करून पैसा मिळवायचा आणि सफाई कामगारांनी मात्र आवश्यक सेवेच्या नावाखाली सन्मानही मिळवायचा नाही आणि पैसाही मिळवायचा नाही ही शुद्ध अडवणूक आहे. आज सफाई कामगारांची इतकी बिकट अवस्था आहे की, पगारवाढे राहू द्या त्यांना आवश्यक असलेली हत्यारे, पोशाख, बूट, हॅण्डग्लोवजदेखील दिले जात नाहीत. समाजाची घाण उपसून त्यांच्या आरोग्याची जी नासाडी होते त्याचीही कोणी भरपाई करत नाही हा अघोर अत्याचार आहे आणि तथाकथित आधुनिकता येऊन दीडशे वर्षे झाली तरी हा अत्याचार थांबत नाहीये. हा अत्याचार थांबायचा असेल, तर समाजाला ही घाण उपसली गेली नाही तर काय होते हे कळालेच पाहिजे. दहा दिवस ही घाण हुंगली की, आपोआप समाज वळणीवर येईल.

दलित संघटना हा लढा लढायला तयार आहेत का? कार्यसन्मान नसलेल्या कामगारांचे संघटन दलित संघटना करणार आहेत का? ह्या

कामाला पैसा मिळाला की, थोडातरी सन्मान मिळेल. त्यामुळेच ह्या कामांचे जास्तीत जास्त पैसे कसे मिळतील हे बघण्याची वेळ आली आहे. दलित ह्यासाठी तयार आहेत काय? भंगी कामगारांपासून कुत्रे पकडणाऱ्यापर्यंत अनेक लोक ह्यात येतात. ह्या सर्वांना न्याय मिळणे गरजेचे आहे.

१०) १९९० नंतर जे प्रश्न ऐरणीवर आले आहेत त्यातील सौंदर्याचा प्रश्न सध्या गाजतो आहे. विशेषतः मधु सप्रे वगैरेना सौंदर्य स्पर्धात मिळालेल्या यशामुळे ह्या प्रश्नावर बरीच चर्चा झाली आहे. मुळात अशी स्पर्धा भरवावी का हा प्रश्न. ह्याचे उत्तर होकारार्थी आहे. एखाद्याकडे निसर्गतः अभिनय, गायन करण्यासाठी लागणारे लवचिक शरीर, गोड गळा असेल आणि त्याने त्यांचा विकास केला आणि तो निपुण झाला आणि त्याने स्पर्धात भाग घेतला, तर त्याला विरोध नाही आणि एखाद्या मानवाकडे सौंदर्य असेल आणि त्याने ते जोपासले आणि त्याची कुणी स्पर्धा आयोजित केली आणि कुणी भाग घेतला तर त्याला मात्र विरोध हा दुटप्पीपणा झाला. असला दुटप्पीपणा करण्यात फारसा अर्थ नाही.

दुसरा मुद्दा ह्यात स्त्रियांचे शोषण होते. माझ्या मते स्पर्धा काही केवळ स्त्रियांच्या होत नाहीत, तर पुरुषांच्या होतात. पुरुष स्पर्धात पुरुषांचे शोषण होते असे कुणी म्हणत नाही. स्त्रियांचे मात्र शोषण होते, असे म्हणतात. ह्याला फारसा अर्थ नाही.

तिसरा मुद्दा स्त्रियांना बिकनी घालायला लागते. पुरुष स्पर्धात तर छातीच उघडी टाकावी लागते. ही स्पर्धा मुळातच शरीर सौंदर्याची आहे. तिथे शरीर उघडे पडणारच. खरेतर नागडे व्हायला सांगितले जात नाही हेच नशीब समजायला हवे. कारण स्पर्धेच्या हेतूशी ते सुसंगत आहे. आपल्याकडे एक गंमत मी बघून गेली कित्येक वर्षे चित्रपटात, टीव्हीत पुरुष केवळ चड्डीवर येतोय, वक्ष आणि मांडी उघड उघड दाखवतोय त्यावेळी त्या पुरुषाचे शोषण होते आहे असे कुणी म्हणत नाही, पण हेच स्त्रियांना करावे लागले की, स्त्रियांचे शोषण होते, असे सगळे म्हणतात. माझ्या मते माणसाचे शरीर ही नैसर्गिक बाब आहे. तिचा फारसा बाऊ करू नये. शेवटी ते न बघण्याचा पर्याय तुमच्या हातात असतो आणि उघडे न करण्याचा हक्कही तुमच्याजवळ असतो. ह्याबाबत सक्ती होत असेल तर मात्र निश्चितच विरोध करायला हवा.

चौथा मुद्दा सौंदर्य ही वैयक्तिक दृष्टिकोनानुसार ठरते. त्याचे वस्तुनिष्ठ निकष कसे ठरवता येतील? त्याच्या स्पर्धा कशा भरवता येतील. केवळ व्यक्तीचे सौंदर्य का कलाकृती आणि क्रीडा ह्या क्षेत्रातही वैयक्तिक दृष्टिकोन महत्त्वाचा असतो, पण म्हणून कुणी स्पर्धा घेऊच नका असे म्हणत नाही. शेवटी अशा सर्व स्पर्धात परीक्षकांचा दृष्टिकोन महत्त्वाचा ठरणारच.

पाचवा मुद्दा अलीकडे ह्या स्पर्धा ह्या केवळ सौंदर्यस्पर्धा राहिलेल्या दिसत नाहीत. त्यात अभिनय, कलाकौशल्य, क्रीडाकौशल्य, आय क्यू वगैरे बाबींचा समावेश झालेला दिसतो. त्यामुळे ह्यांना सौंदर्यस्पर्धा म्हणण्यापेक्षा आता 'व्यक्तिमत्त्व स्पर्धा'च म्हटले पाहिजे.

सहावा मुद्दा ह्या स्पर्धेने निश्चित केलेले सौंदर्याचे निकष. ह्यातील स्त्रियांवाढतचे उंची व बांध्याचे निकष हे मात्र उघड उघड अन्यायकारक आहेत आणि त्याविरुद्ध आंदोलन करून ते बदलायला लावले पाहिजेत. ह्या स्पर्धात पूर्वी गोऱ्यांना शुकते माप असायचे ते मात्र हल्ली बदलताना दिसते. पुरुषांच्यात मात्र कृष्णवर्णीय पुरुषाला स्थान मिळताना दिसत नाही. सर्वात वाईट म्हणजे खुद्द भारतातून आजपर्यंत एकही काळ्या रंगाचे

व्यक्तिमत्त्व निवडले गेलेले नाही. 'मिस फेमिना' हे सवणीच्या आणि आंग्लावलेल्या लोकांच्या हातात असल्याने हे घडते आहे हे उघड उघड आहे. मिस फेमिनावाल्यांना ह्या गोष्टी सरळ मार्गाने समजावून सांगणे ही गरज बनली आहे. जर सरळ मार्गाने ऐकणार नसतील, तर ह्या स्पर्धा बंद पाडूनच ह्यांना सुधारवे लागेल.

समाजातील सौंदर्याय स्तरीकरणात जे अन्याय आहेत त्याचे तीन प्रकार सांगता येतील.

१) रंगीय २) उंचीय ३) आकारीय.

कृष्ण / पिवळे / तपकिरी आणि गौर वगैरे रंग प्रामुख्याने प्रचलित आहेत आणि गौर रंगाने स्वतःचा स्तर सतत उंच ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्वचा नितळ असणे ही वेगळी गोष्ट आहे, पण ती कृष्ण आहे म्हणून तिला दुय्यम दर्जा देणे हा अन्यायच आहे. भारतीय टीव्हीवर कृष्णवर्णीय निवेदिका आढळत नाही. आमच्या साऱ्या चित्रपटाच्या हिरो-हिरोईन्स ह्या गौर किंवा मेकअपने गौर बनविल्या जातात. ह्या गौर रंगाचे वर्चस्व असे की, रंग उजळावा म्हणून अनेक उत्पादने निर्माण केली जातात. हे जे गौर लोकांचे रंगवर्चस्व आहे ते मोडीत काढणे हे दलित चळवळीचे काम आहे. जिथे तिथे सौंदर्याचा प्रश्न येतो, शरीराचा प्रश्न येतो तिथे तिथे गौरेतरांना प्रवेश मिळवून देण्यासाठी धडपडावे लागेल. अलीकडे तर गौरेतरांनीही हे वर्चस्व मान्य केले आहे की, काय अशी शंका येते. ह्यासाठी जागृती हा एक उपाय आहेच. काही ठिकाणी गौरेतरासाठी राखीव जागा मागण्याची पाळी येणार असेही दिसते आहे. खरेतर राखीव जागा हे काही कुठल्या प्रश्नाचे उत्तर नसते, पण आपल्याकडे उच्चस्तरीय लोक आपली पक्कड एवढी मजबूत ठेवतात की ती सैल करण्यासाठी राखीव जागा झक्क मारत मागाव्या लागतात. ह्याबरोबरच समांतर स्पर्धा भरवून गौरेतरांवर अन्याय होऊ न देता त्यांना क्वालीफाईड असतील तर बक्षिसे देणे, दलितांच्या नाटकात व चित्रपटात मेकअपने रंगबदल न करणे (मेकअपची आवश्यकता नाही असे इथे सुचवायचे नाही. आहे तो रंग तेजस्वी आणि स्निग्ध करण्यासाठी तो आवश्यकच आहे) ह्यासारख्या कित्येक गोष्टी करता येतील.

उंचीबाबतही असेच अन्याय होताना दिसतात. बुटक्या लोकांचा स्तर हा कारण नसताना कमी समजला जाते. उंच, मध्यम, बुटके अशी ही स्तरीकरण रचना समाज स्वीकारतो. ह्यातही आणखी एक गोष्ट म्हणजे स्त्रीपुरुष युगुलात पुरुष हा स्त्रीपेक्षा उंच असलाच पाहिजे ही सक्ती. ह्या सक्तीमागे कसलाच तर्क दिसत नाही. उंच स्त्रीने बुटक्या पुरुषाशी का लग्न वा प्रेम करू नये? किंवा बुटक्या पुरुषाने उंच स्त्रीशी का लग्न करू नये, प्रेम करू नये? ह्या दोघांनाही एकमेकांचे आकर्षण वाटत असते हे सत्य. मग त्या सत्याला आपण का दाबून टाकावे? उंच व्यक्तीला उभे असताना चुंबन घ्यायचा अधिकार मिळतो. बुटक्या व्यक्तीला उंच व्यक्ती शुकण्याची वाट पाहावी लागते हे खरे, पण हा अधिकार फक्त पुरुषालाच का मिळावा? स्त्रीला तो का असू नये? माझ्या मते पुरुषप्रधान व्यवस्थेत जाणून-बुजून हा अधिकार पुरुषांनी आपल्याकडे ठेवला आहे. त्याला आता स्त्रियांनी सुरंग लावायला काहीच हरकत नाही. पुरुष हा स्त्रीपेक्षा सशक्त असला पाहिजे. ह्या मागणीलाही स्त्रियांनी असाच सुरंग लावायला हरकत नाही.

आकारीय स्तरीकरणबाबतचे वाद तर अधिकच गुंतागुंतीचे आहेत. माझ्या मते सौंदर्याचे जे अनेक आकार आहेत त्यापैकी दोन मुख्य आकार आहेत १) कोनीय २) गोलीय. ग्रीको-रोमन केंद्रवादाचा जगावर जो परिणाम झाला त्यात ह्या केंद्रवादाने कोनीय सौंदर्याचा केलेला पुरस्काराचा

प्रचंड वाटा आहे. ग्रीकांनी शोधलेल्या भूमितीमुळे सरळरेषीय चाक, नाकाचे काटकोन, त्रिकोणी प्रोफाईल बांधण्याची X अशी द्वित्रिकोणीय रचना (ज्यातून पुढे ३६-२४-३६ चा आग्रह जन्मला) अश्या कित्येक गोष्टींचा वाटा आहे. भारतात कोनीय मुद्राभिनय करणारे भरतनाट्यम हे गोलीय मुद्राभिनय करणाऱ्या मोहिनीसदृश किंवा पूर्वकडच्या मणिपुरी वगैरे नाट्यप्रकारापेक्षा अधिक प्रभाव गाजवून आहे. भरतनाट्यमची आदिमूळ मुद्राच मुळी X अशी आहे. त्यामुळे जगभरच गोलीय मुद्राभिनयाला दुय्यम दर्जा देण्यात आला आहे. ह्याचा परिणाम गोलीय सौंदर्याची उपेक्षा होण्यात झाला आहे. त्यामुळे आफ्रिकी, आशियाई गोलीय सौंदर्याला दुय्यम दर्जा देऊन त्यांना कमी लेखले जाते. ह्या गोलीय सौंदर्याची आदिमूळ मुद्रा 8 अशी आहे. त्यामुळे पुष्ट नितंब, भरणच्च वक्ष हे ह्या सौंदर्यात असेच मानले जातात. मोठे नाक हे गोलीय असते त्याला कमी मानले जात नाही किंवा मोठे ओठ हे कुरूप ठरत नाहीत. मांड्या D अश्या चौकोनोकृती असायलाच हव्यात असा अट्टाहास नाही त्या E अश्या असल्या तरी चालतात.

दलितांचे सौंदर्य हे प्रामुख्याने कृष्णवर्णीय, मध्यम उंचीय आणि गोलीय आहे. त्याला मिळणारा दुय्यम दर्जा नाकारायचा असेल, तर त्यासाठी प्रचंड जागृती घडवून आणावी लागेल.

दलितांचे संघटन असे प्रश्न उपस्थित करणार आहे का? ह्यासाठी जागृती मोहीम घेणार आहे का?

आज ह्या कोनीय सौंदर्यवादाचा एवढा पगडा आहे की, रस्ते, घरे, यंत्रे ह्या सर्वांचे आकार हे कोनीयच असतात. फर्निचरच्या वस्तूंचा आकार कोनीय असतो. युरोपियन लोकांना शक्य नाही. नाहीतर त्यांनी पृथ्वीदेखील चौकोनी केली असती. अगदी चित्रपटाची फिल्मची फ्रेम हीदेखील चौकोनी असते. वास्तविक डोळ्यांनी नीट पाहिले तर आपली दृश्यचौकट अंडाकृती आहे हे स्पष्ट जाणवते. पण तरीही फ्रेम चौकोनीच आली. कलाकृतीचा आकारही चौकोनी त्रिकोणी असावा (उदा. कॅनव्हास) आणि कथानकाचा प्रवास सरळ रेषेत व्हायला हवा हे आग्रहही कोनीय सौंदर्यवादातून जन्मले.

मला इथे असे विलकूल म्हणायचे नाही की, कोनीय आकार नकोच, पण गोलीय आकाराची जी उपेक्षा होते आहे ती थांबली पाहिजे. दोघांनाही समान सन्मान मिळायला हवा. भारतीय लिप्या आणि अंक हे अधिक गोलीय आहेत. रोमन लिपी आणि अंक कोनगोलीय आहे. सूर्य, चंद्र, ग्रह, त्यांची भ्रमणे, पर्वत, ढग गोलीय आहेत. नदी सरळ धावत नाही ती वक्र धावते. पायवाट सरळ पडत नाही वक्र पडते. गोलीयतेची उपेक्षा म्हणजे निसर्गाची उपेक्षा अशी उपेक्षा होणे कोणाच्याच हिताचे नाही. आज मी पेनाने टिंब ठेवले तरी ते गोल असते एवढे तरी लक्षात ठेवले तरी खूप झाले. पाश्चात्य चित्रशिल्प वर्चस्वातून ज्यांना मुक्त व्हायचे आहे ते गोलीय सौंदर्यवाद जेवढ्या लवकर समजून घेतील तितके बरे. रझाचा विंदूवाद गोलीय सौंदर्यवादातून सुचू शकतो हे चित्रकारांना सांगायला नकोच.

१.१) अवकाशीय स्तरीकरण हे एक अतिशय महत्वाचे स्तरीकरण आहे. कुठली कलाकृती अवकाशाच्या कुठल्या स्तराला महत्त्व देते हे फार महत्वाचे आहे. ह्याचबरोबर एखादा कलावंत अवकाशाच्या कुठल्या स्तरातून आला आहे तेही पाहावे लागते. विश्व हे अवकाशाच्या पलीकडेच असते, पण सृष्टी ही अवकाश व काळ ह्या मितींनी बद्ध असते. आज ह्या सृष्टीला अवकाशाच्या स्तरीकरणात मानवाने अक्षरशः तळाला

ठेवले आहे. नेचर इज रिप्लेसड बाय कल्चर ही रिप्लेसिंगची प्रक्रिया. विसाव्या शतकात इतक्या शिगेला पोहोचली आहे की, माणूस इंद्रा प्रदेशातून आला की, सूचीपर्णी प्रदेशातून ह्यापेक्षा तो शहरातून आला की गावातून हेच आज महत्वाचे ठरू लागले आहे. कृषीप्रधान प्रांतसृष्टीत माणूस निसर्गाच्या प्रभावाखाली होता, पण यंत्रप्रधान प्रतिस्पर्धीत तो निसर्गापासून दुरावला. कृषीप्रधान प्रतिस्पर्धीत तो निसर्गाला आत्मसात करत असे. यंत्रप्रधान प्रांतसृष्टीत तो निसर्गाला गुलाम बनवण्याच्या मार्गे लागला आणि १९५० नंतर चिन्हसृष्टीत त्याने निसर्गाला मानवी संस्कृतीचा एक भाग बनवले आहे. भूकंप, एड्स ही निसर्गाने नवीन आव्हाने निर्माण केली असली तरी ही सर्व आव्हाने आता मानवी संस्कृतीच्या संदर्भ चौकटीतच काम करताना दिसतात.

अवकाशाच्या स्तरीकरणात निसर्गाचे असे तळाला जाणे, ह्यातूनच पर्यावरणाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. अवकाशाच्या स्तरीकरणात निसर्ग असा तळाला जाणे केवळ निसर्गालाच नव्हे, तर निसर्गाशी मैत्री जोडून असणाऱ्या आदिवासींसाठी तळ्याचा दर्जा देण्यास कारणीभूत ठरले आहे. कधी नव्हे इतका आदिवासींचा सांस्कृतिक स्तर आज खालावलाच आहे असे गृहित धरले जात आहे. आदिवासींच्याइतकाच ह्या अवकाशीय स्तराचा बळी आहे. अस्पृश्य गावकूस ही खास भारतीय स्तरीकरण पद्धतीची उपज आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा, हवा, पाणी, आरोग्य आणि शिक्षण ह्या बाबतीत त्यांना वंचित ठेवण्यासाठी खेळली गेलेली ही पद्धतशीर चाल आहे. भारतीय संस्कृतीच्या अवकाशाबाहेर त्यांना ठेवून त्यांना गुलामासारखे राबवणे हा ह्या मार्गे समाजाचा हेतू. जगात कुठल्या समाजाने आपल्या गुलामांसाठी इतके भिन्न अवकाशीय स्तरीकरण ठेवले असेल असे वाटत नाही. (भारतीयांच्या आश्रमव्यवस्थेतही असेच कालीक स्तरीकरण आढळते. ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ, संन्यास ह्या आश्रम व्यवस्थेतही वृद्ध माणसाला वनात धाडण्याची चांगली सोय आर्यांनी शोधली होती.) भारतीय स्तरीकरणाची जी वैशिष्ट्ये आहेत त्यात 'अवकाशीय स्तरीकरणाचा अतिरेक' ह्या वैशिष्ट्याचा एक ठळक वैशिष्ट्य म्हणून समावेश करायला काहीच हरकत नाही. ब्राह्मण गल्ली, तेली गल्ली, 'राजवाडा', 'महारवाडा', मांगवाडा असे जातीनिष्ठ स्तरीकरण हे आमचे वैशिष्ट्यच आहे. आजसुद्धा आम्ही पारसी कॉलनी वेगळी ठेवली आहेच आणि ख्रिश्चन व मुसलमानांना तर आम्ही आज स्वतंत्र वस्ती करायला भाग पाडत आहोत की काय अशी शंका येण्याइतपत ह्यांचे अवकाश वेगळे पडत आहेत. बेहरामपाडा, भिवंडी ही अशीच निर्मिती आहे. अलीकडेच १९९५ नंतर मुंबईत गुजराती व जैन लोकांनी स्वतःच्या स्वतंत्र विल्डिंग व कॉम्प्लेक्स उभे करायला सुरुवात केली आहे. शाकाहाराच्या गोंडस कारणाखाली हा उपद्रव्याप आहे.

इंग्रजांच्या आगमनानंतर यंत्रप्रधान प्रतिस्पर्धीचे आगमन झाले आणि त्यानुसार अवकाशाचे आणखी काही स्तर उदयास आले. पंचक्रोशीतल्या गावांची मुख्य बाजारपेठ-कस्बा सर्व कस्बांचे राजकीय नियंत्रण केंद्र-तालुका, तालुक्यांना जोडणारे अवकाशाचे आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक केंद्र-शहर आणि त्या त्या शहरापेक्षा विशाल महाशहरे, महानगर असे हे स्तर होते.

ह्यातील वरच्या स्तरांनी नेहमीच खालच्या स्तरांचे शोषण केले. गजे गावाच्या कृषीउत्पादनांना काडीचीही किंमत न देता त्यांची खरेदी करायची आणि शहरी उत्पादनांना प्रचंड किंमत द्यायची. गावातून काढा महामग झाला की, ह्यांचे मोर्चे आणि टीव्ही महामग झाला की, तो होणार

अशी ही दुटप्पी भावना. गावात दादी केली की, पन्नास पैसे, शहरात केली की, पाच रुपये असा हा फरक. शिक्षण आणि आरोग्य ह्यांना गावात १०% पण सेवा पाठवणार नाहीत. त्याउलट गावातले अन्नधान्य ह्यांच्या बाजारपेठेत प्रथम हजर आणि ज्याने धान्य पिकवले तो शेतकरी गावात भूकवळी. शेतकऱ्याला सबसिडी मिळाली की, ह्यांच्या पोटात दुखणारच. ह्यांनी सर्व सरकारी पैसा आपल्या अवकाशात फिरवला तरी हे थोर शेतकऱ्याला वचत करायला पुरेसा पैसा मिळणारच नाही इतकी कमी किंमत हे देणार आणि शेतकऱ्याने कर्ज चुकते केले नाही म्हणून हे बोंब मारणार.

ज्या कलावंताला ह्या अवकाशाच्या स्तराचे भान नाही तो पुचाटच साहित्यनिर्मिती, कलानिर्मिती करणार. १९५० पर्यंतचा काळ हा असा आहे. गंगाधर गाडगीळ (शहरी, मध्यमवर्ग), पु. ल. देशपांडे (चाळ), व्यंकटेश माडगूळकर (गाव) हे मराठीतील पहिले लेखक ज्यांनी अवकाशाच्या स्तराचे प्रथम भान दाखवले. नंतर लघुनियतकालिकातील लेखकांनी नंतर दलित-ग्रामीणवाल्यांनी व आता आदिवासी कलावंतांनी हे भान दाखवायला सुरुवात केली आहे.

अलीकडे काही लोकांनी साहित्याच्या अश्या विभाजनावद्दल चिंता प्रकट केली. (उदा. सरोजिनी वैद्य). सर्व साहित्य साहित्य म्हणून एकच असते आणि साऱ्यांना साहित्य म्हणूनच वागणूक द्यावी हे त्यामागचे गृहीतक हे म्हणजे माणूस माणूस म्हणून एकच असतो आणि साऱ्यांना माणूस म्हणून समान वागणूकच द्यायला हवी असे म्हणण्यासारखे आहे. ह्यातील माणूस माणूस म्हणून एकच आहे हे क्षणभर मान्य करू, पण उत्तराधांचे काय? माणूस माणूस म्हणून समान असेल कदाचित. पण तो ज्या स्तरात जन्मतो, वाढतो त्या स्तरामुळे तो वेगवेगळा होतो. माणसाला समान म्हणून सर्वांनी समान म्हणून वागणूक दिली असती, तर हे स्तर कशाला तयार झाले असते? हे शोधण्याचे प्रकार अस्तित्वात आले असते? तुमच्या संस्कृतीतच हे स्तर आहेत, म्हणूनच साहित्यात हे स्तर होतात. जर तुम्हाला प्रामाणिकपणे हे स्तर नष्ट व्हावेत असे वाटत असेल, तर प्रथम संस्कृतीतून समाजातून हे स्तर नष्ट करा. आपोआपच साहित्यातून हे स्तर गायब होतील. समाजातून हे स्तर नष्ट व्हावे म्हणून काहीच करायचे नाही. उलट हे स्तर टिकावेत अश्याच मूल्यांचा स्वीकार करायचा. वैश्विक मूल्ये नाकारून स्तर टिकवणारी देशी मूल्ये स्वीकारायची आणि साहित्यात मात्र वैश्विकतेच्या गप्पा मारायच्या ह्याला काहीच अर्थ नाही. साहित्य हे संस्कृतीपासून वेगळे असत नाही. साहित्यातील प्रश्न हे संस्कृतीचे प्रश्न असतात आणि साहित्यातील प्रश्नांची उत्तरे ही केवळ साहित्यात सापडत नाहीत. ती समग्र संस्कृतीत शोधावी लागतात. जी लोक ती केवळ साहित्यात शोधतात, साहित्याचा केवळ साहित्य म्हणून विचार करतात. ते साहित्याला संपूर्ण जीवनापासूनच तोडतात. साहित्य हे असे जीवनापासून तोडता येत नाही. खरे तर कुठलीच कला तोडता येत नाही.

१९८० नंतर ह्या जगात जे बदल झाले त्यात ह्या स्तरांची झालेली उलथापालथ आहे. चिन्हाय क्रांतींनी हे सारेच स्तर एकमेकांशी कधी नव्हे इतके जुळवले गेले आणि वैश्विकीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली. हे स्तर नाहीसे करण्यासाठी त्यामुळेच ग्लोबल स्ट्रॅटेजी ठरवण्याची वेळ आता आली आहे. ग्लोबलायझेशनचा अर्थ केवळ खुले मार्केट नाही, तर ह्या सर्व स्तरीकरणांचा नाश घडवून आणणे आहे. जोपर्यंत जगातल्या प्रत्येक आदिवासीला ह्या ग्लोबलायझेशनचे संपूर्ण फायदे मिळत नाहीत तोपर्यंत हे ग्लोबलायझेशन व्यर्थ आहे. ग्लोबलायझेशन म्हणजे जगातल्या

प्रत्येक माणसाला अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, शिक्षण, हवा, पाणी मिळणे आहे. प्रत्येक माणूस इंटरनेटला जोडला जाणे आहे. प्रत्येक माणसाला टीव्ही, फ्रीज, वॉशिंगमशीन मिळणे आहे. प्रत्येकाचा सांस्कृतिक आवाज जगात उमटणे आहे.

१९९० नंतरच्या कलांनी हे ग्लोबलायझेशनचे आव्हान पेलणे म्हणजे जगातल्या सर्व कलासंस्कृतीचे भान राखून निर्मिती करणे आहे. जगातले जे जे उत्तम आहे ते आत्मसात करणे आहे.

दलितांचे लढे लढवणे म्हणजे जगातील सर्व स्तरीकरणाविरुद्ध लढणे आहे. ह्या लढ्याच्या पारंपरिक खेळ्या, डावपेच व योजना नाकाम झाल्या आहेत. म्हणूनच आपणाला नव्या वैश्विक डावपेचांची आवश्यकता आहे. ह्या डावपेचासाठी अवकाशाचा सर्व स्तरांचे समग्र भान असणे हे फार गरजेचे आहे. मी देशीयता नाकारतो. कारण ती स्तरीकरणांचे समर्थन करते, त्यांची जोपासना करते ह्या स्तरांचे झालेले जागतिकीकरण ती लक्षात घेत नाही. त्यामुळे ते नाहीसे कसे करायचे हे तिला ठरवता येत नाही. ती देशी मूल्यांचा प्रचार करते आणि ही देशी मूल्ये स्तरीकरणाला बळकटीच देतात.

१९७० पर्यंतचे दलित साहित्य हे ब्राह्मणी मॅगॅस्ट्रक्चरचे विरोधात आंबेडकरवादी पुनर्रचना घेऊन उभे राहते. आंबेडकर हे सवर्ण समाजसुधारकांच्या सुधारणावादाची पुनर्रचना करतात आणि नंतर पर्यायी मांडणी सुचवतात. त्यानंतरची दलित पंथर किंवा बहुजनसमाजवादी पार्टी ही आंबेडकरी रचनेच्या पुढे जात देशी रचनांची मांडणी करते. 'एक गाव एक पाणवठा' सारख्या चळवळी ह्या स्थानिकीकरणाद्वारे हे प्रश्न सोडवू पाहतात. त्यातून मण्डलवाद हा पूर्णपणे देशी जातींना खुला करणारा मार्ग पुढे येतो. अनेक जाती-जमाती स्वतःचा संरचना घेऊन पुढे येतात. ह्यात आदिवासी रचनांची भरच पडते आणि १९८५ नंतर पुन्हा एकदा सारी दलित चळवळच बिनचेहऱ्याची बनत जाते. ह्या बिनचेहरेपणाला काशीरामसारखी मंडळी खतपाणीच घालतात. त्यामुळे भा.ज.प. शिवसेनेशी युती करतानाही कुणाला लाज वाटेनासी होते. सर्व सैद्धांतिक रचनाच कोसळून पडते. आजही ही सिद्धांते कोसळलेलीच आहेत. एक प्रचंड व्हॅक्युम निर्माण झाला आहे. दलितांबद्दल वाटणाऱ्या संवेदनशीलतेचा साक्षात मृत्यू झाला आहे.

चौथी नवता हा सारा घटनाक्रम तपासते. देशी रचनांचा गलबला त्यानंतरची चेहेरेहिनता चळवळींची चेहेरेहिनता ह्या संस्थातून वाट काढत ती जागतिक संदर्भात चळवळींची नवीन मांडणी करते. चेहऱ्यावर चेहरे आदळले की, कुठलाच चेहरा नीट दिसत नाही. चौथी नवता ह्या अनेक चेहऱ्यांचे भान राखत त्यांना नवीन मूल्याने बांधून पुन्हा एकदा ह्या सर्वांना महाचेहरा देते. चौथ्या नवतेचे दलित साहित्य हा ह्या महारचनेचा शोध आहे.

दलित साहित्याने अद्याप बाबूराव बागूल, नामदेव ढसाळ ह्यांच्या पुनर्रचनेतून पुढे झेप घेतलेली नाही. १९८५ ते १९९५ मध्ये नामांतराच्या यशानंतर एकदम जी चेहेरेहिनता आली ती पेलणारा दलित साहित्यिक जन्माला आलेला नाही. अनेक जाती-जमातींचे जे नवे चेहरे आले त्यांना दलित साहित्यात जागा मिळालेले नाही. बाबूराव बागूल, ढसाळ, खरात, दत्ता भगत, प्रेमानंद गजवी, यशवंत मनोहर, केशव मेथ्राम, दया पवार, लक्ष्मण माने, शरणकुमार लिंबाळे ह्यांच्या पत्नीकडे दलित साहित्याने झेप घेतली आहे असे वाटत नाही.

दलित साहित्यिकांनी दलित साहित्यकाची व्याख्या नीट केलेली नाही. ही व्याख्या वर्णवादी कटायची की वर्णवादी हे अजून स्पष्ट होत नाहीये.

१) दलित जातीत जन्मलेल्याचे साहित्य ते दलित साहित्य अशी व्याख्या केली, तर ग्रेससारख्या कवीचे काय करायचे हा प्रश्न निर्माण होतो. ही वर्णवादी व्याख्या पुरेशी ठरत नाही. २) दलित वर्गाचे चित्रण करणारे साहित्य ते दलित साहित्य अशी वर्णवादी व्याख्या केली, तर श्री. म. माटे, व्यंकटेश माडगूळकर ह्यांना दलित साहित्यिक मानावे लागते. ह्यांना दलित साहित्यिक मानण्याची कित्येक समीक्षकांची तयारी नाही. ३) ह्यावर उपाय म्हणून ह्या दोन्ही व्याख्यांना एकत्र करणारी दलित जातीत जन्मलेल्या संगोपन झालेल्या साहित्यिकाने दलितवर्गाचे केलेले चित्रण म्हणजे दलित साहित्य अशी नवीन व्याख्या करता येईल. ही व्याख्या दलित जातीत संगोपन झालेल्यांना सोयीचे वाटेल, पण १९८० नंतर असे कित्येक साहित्यिक आहेत जे सवर्ण आहेत, पण ज्यांनी आंबेडकरवाद स्वीकारला आहे त्याचे काय करायचे हा एक प्रश्न आहे. विशेषतः अनिल अवचट ह्यांचे 'माणसे' सारखे पुस्तक किंवा दलितांवरचे त्यांचे रिपोर्ट अवचटांना ते केवळ ब्राह्मण आहेत म्हणून त्यांचे साहित्य अदलित मानता येईल का किंवा बहुजन समाजातल्या कित्येक कवींनी केलेल्या आंबेडकरावरचा कविता ह्या त्या बहुजन समाजातल्या कवींनी केलेत म्हणून नाकारता येतील का? एकीकडे आंबेडकरवाद सर्वांनी स्वीकारावा म्हणून भाषणे करायची आणि दुसरीकडे ज्यांनी तो स्वीकारलाय त्यांना मात्र जातीचे कारण दाखवून दलित साहित्याबाहेर ठेवायचे हा एकप्रकारचा नवा वर्णवाद नव्हे का? माझ्या मते दलित साहित्याची व्याख्या ही 'वर्णवाद पूर्णपणे नाकारून दलितांच्या परिवर्तनावर दया म्हणून नव्हे, तर मूलभूत सत्य म्हणून विश्वास ठेवून दलितवर्गाचे केलेले चित्रण म्हणजे दलित कला होय.' (ह्यात साहित्यही येतेच) अशी करायला हवी. म्हणजे मग त्यात अनिल अवचटांपासून लोकनाथ यशवंत भुजंग, मेथ्रामापर्यंत साऱ्यांचा समावेश करता येईल. दलितांचे परिवर्तन करणे म्हणजे समाजातील सर्व स्तरीकरणाचा नाश करणे होय. दलित म्हणजे केवळ दलित जातीत जन्मलेला मनुष्य नव्हे, तर जो जो स्तरीकरणाचा बळी आहे तो तो दलित. कोणी अंशतः दलित असेल, तर कोणी पूर्ण. माझ्या मते सध्या पूर्ण दलिताची व्याख्या ज्याचे ७०० किंवा त्याहून अधिक एककांचे शोषण होते, त्याला दलित म्हणावे अशी करायला हरकत नाही. कदाचित काहीना ते एकक १००० ही ठेवावेसे वाटतील. माझी त्याला हरकत नाही. ही व्याख्या लागू केल्यानंतर दलित साहित्याच्या इतिहासाचे संदर्भ बदलतात हे खरे आहे. संत साहित्याने वर्णवाद न नाकारल्याने त्याचा समावेश दलित साहित्यात करणे कठीण आहे. दलित साहित्यातील स्त्रीवादी साहित्याचा इतिहास यमुना पर्यटनपासून सुरू करता येईल. त्यानंतरचा टप्पा सुधारणावादी दलित साहित्याचा आहे. श्री. म. माटे वगैरेंचे साहित्य हे गांधीवादी दलित साहित्याचे आहे. व्यंकटेश माडगूळकरही गांधीवादी दलित साहित्यात येतात. अण्णाभाऊंनी मार्क्सवादी दलित साहित्य लिहिले. आंबेडकरवादी दलित साहित्याची सुरुवात बलुतपासून किंवा बाबूराव बागुलांच्या कथेपासून होते. अर्थात १९ व्या शतकातला दलित साहित्याचा आरंभ बिंदू म. फुले आहे. भक्तिवादी दलित साहित्याची सुरुवात तिथून होते. २० व्या शतकात महत्वाचा बिंदू आंबेडकर आहेत. आता २१ व्या शतकात प्रवेश करताना पुन्हा एकदा दलित साहित्य नव्या क्रांतिकारक वळणावर उभे आहे. चौथ्या नवतेतील ह्या दलित साहित्याला आंबेडकरवाद पुरेसा ठरणार नाही. आंबेडकरांच्याही पलीकडे जाण्याची गरज ह्या साहित्याला असणार आहे. ह्या साहित्याचा अवकाश दलितवर्गाने भारलेला असला, तरी तो एकजातीय असणार नाही, तर अनेक जातीय असणार आहे. हा

अवकाश जागतिकीकरणाचे भान ठेवतच संघटित करावा लागणार आहे. १२) कुठल्याही संस्कृतीत मानवी वर्गाचे जे स्तरीकरण असते त्या कलाक्षेत्रातील वर्गाचे स्तरीकरण ही एक फार गुंतागुंतीची प्रक्रिया असते. विशेषतः १९८० नंतर ही प्रक्रिया फारच गुंतागुंतीची बनली आहे. अलीकडे पाश्चात्य देशात क्लासिकल कल्चर आणि पॉप्युलर कल्चर असे दोन भाग करून पॉप्युलर कल्चरचा वेगळा समाजशास्त्रीय अर्थ करण्याची फॅशन आली आहे. ह्या अभ्यासकांचे अनेक बाबतीत मते असले तरी एका बाबतीत मतभेद नाहीत ते म्हणजे पॉप्युलर कलाकृती निर्माण करणारे हे दुय्यम असतात, तर क्लासिकल कलाकृती निर्माण करणारे श्रेष्ठ मराठीतही हा विचार मान्य आहे. मला स्वतःला हे अजिबात मान्य नाही. कारण वाडमयाचा इतिहास ह्याला साक्षी नाही. उदाहरणार्थ विल्यम शेक्सपियर हा सरळ सरळ पॉप्युलर कल्चरचाच भाग होता असे त्याने लोकांसाठीच मनोरंजन करण्यासाठी नाटके लिहिली आणि त्याची नाटके क्लासिक मानली जात आहेत. पॉप्युलर कल्चरमधून अनेक अभिजात कलाकृती निर्माण झाल्या आहेत. मराठीत पॉप्युलर कल्चरमधून लिहिणारे लोक प्रतिभावंत नसल्याने मराठीत अशा कलाकृती नाहीत. पण पाश्चात्य देशात विल्यम शेक्सपियर, सॉमरसेट मॉम, आर्थर कॉन्डॉइल, अँगल्था ख्रिस्ती, आयन रॅड अशी प्रचंड मोठी लिस्ट आहे. १९५० नंतर मराठीतही स्वामी, मृत्युंजय, पानिपत अशा कलाकृती निर्माण झाल्या आहेत. काळाच्या कसोटीवर ह्या उतरणार नाहीतच ह्याची कसलीही खात्री समीक्षकांना देता येणार नाही. चित्रपटाबाबत तर दो आँखे बारह हा डॉ. कोटणीस की अमर कहाणी, शेजारी, प्यासा, मदत इंडिया, मुग आझम, शोले, मेरे अपने अशा अनेक कलाकृती ह्या पॉप्युलर कल्चरमधून निर्माण झाल्या आहेत. ह्यातल्या काहीना आता अभिजात म्हणून मान्य देण्याची वेळ समीक्षकांवर आलेली आहे. मला कलासमीक्षकांची एक चलाखी नेहमीच जाणवते ती म्हणजे एखादी पॉप्युलर कल्चरची कलाकृती काळाच्या सीमा पार करून अमर झाली की लिहिणाऱ्याने ती तथाकथित अभिजात कलाकृती म्हणून निर्माण करायचे ठरवूनच ती निर्माण केली अशा थाटात तिची समीक्षा करायला लागतात.

मी इथे त्यामुळेच जे स्तरीकरण स्वीकारले आहे ते अभिजात पॉप्युलर असे नाही, तर सर्जक, दिग्दर्शक, अंमलक (विशेषतः अभिनेते अनेकदा केवळ अंमलक असतात) असे आहे. भारतात ग्रंथलेख सोडल्यास इतर कलावंतांचा दर्जा शूद्राचा होता. (ह्याबाबत मी सविस्तर 'भारतीय रंगभूमी' (चावर्क १९९२ दिवाळी) ह्या लेखात लिहिले आहे त्यामुळे पुन्हा लिहित नाही) इंग्रजांच्या काळात गायन, नृत्य, अभिवादन सर्व शूद्रांचे धंदे ब्राह्मणांनी आपल्या ताब्यात घेतले. इतकेच नव्हे तर स्वतःच्या नाटकांना उच्च व शूद्रांच्या नाटकांना हीन असा दर्जा बहाल केला. नंतर ब्रेशत वगैरेंनी लोकरंगभूमीचा वापर केल्यावर तेंडुलकर देशपांडे, सबनीस वगैरेंनी तमाशा पण व्यवस्थित कॅश करून घेतले. वास्तविक ब्रेशतला नाटकातला zero ही जेव्हा कळत नव्हता किंवा जन्मलाही नव्हता तेव्हा सत्यशोधक जलसे ब्रेशतच्या नावाने नंतर प्रसिद्ध झालेले तंत्र वापरत होते आणि लोकांना जागृत करत होते, पण ब्राह्मण कधी त्यांची दखल घेतली नाही. ब्राह्मणांचे तमाशाकडे लक्ष युरोपमधून लोकरंगभूमीची हवा झाली तेव्हा गेले. आज तमाशात पुरेसा पैसा नसून ब्राह्मण तमाशा करत नाहीत. नाहीतर २० व्या शतकात ब्राह्मण तमाशाच्या वाऱ्या सर्वत्र दिसल्या असत्या. तरीही अमेरिकेतून मध्यां एक ब्राह्मणीनवाई 'सुंदरा मनामध्ये भरली' मध्ये तमाशा करून दाखविली गेली. झाले ते चांगलेच झाले. पण बाई नाट्यगृहाऐवजी फडात नाचत

असत्या, तर तमासगिरणीचा जातीय दर्जा तरी उंचावला असता. एवढी विठाबाई नारायणगावकर वर दोन ओळीही न लिहिणाऱ्या ब्राह्मणी वर्तमानपत्रांनी ह्या बाईंना अमाप प्रसिद्धी दिली. शेवटी कशी नाचली ह्यापेक्षा कोण नाचली हेच महत्वाचे. इथे मला त्या बाईंचा अपमान करायचा नाही, पण त्यामागची दांभिकता उघडी करावीशी वाटते. गेली कित्येक वर्षे सुपमाबाई देशपांडे हेच करत आहेत, पण त्यांच्यावर टीका करावीशी वाटत नाही. कारण त्या जातीय दांभिकतेने ग्रासलेल्या नाहीत. त्यांचे प्रयत्न प्रामाणिक वाटतात. त्यांचे फुलेवाद्यांशी असलेले नाते प्रामाणिक वाटते.

जातीय स्तरावरील कलेचे स्त्रीकरण मोडून काढायलाच लागेल, पण त्याचबरोबर आज सर्जक दिग्दर्शक वगैरे स्त्रीकरणही मोडून काढावेच लागेल. निदान पक्षी कमी तरी करावे लागेल. लेखक, अभिनेता, चित्रकार वगैरे सर्व सर्जक तर दिग्दर्शक हा संमिश्र कलावंत आहे. साऊंड रेकॉर्डिस्ट, एडिटर वगैरे अंमलक आहेत. चरित्र अभिनेता-अभिनय हे तिय्यम व दुय्यम आहेत. कुंभार वगैरे कारागीर आहेत. आज ह्यातली तफावत प्रचंड आहे. उदा. अभिनेत्याला दिग्दर्शकापेक्षा मिळणारा उच्च दर्जा किंवा चरित्र अभिनेता हा मुख्य नायकाइतकेच काम तितकाच दर्जा ठेवून करत असला तरी त्याला मिळणारे दुय्यम, तिय्यम स्थान हे जे स्त्रीकरण आहे ते भीषण आहे. ते नष्ट झालेच पाहिजे. बँक स्ट्रेज आर्टिस्ट एक्स्ट्रा ह्यांच्यावरचा अन्याय तर अधोरीच आहे. तो नष्ट करण्यासाठी दलितांच्या संघटना प्रयत्न करणार आहेत काय?

१३) उपभोगीय स्त्रीकरण हे तर अतिशय महत्वाचे स्त्रीकरण आहे. ते त्या व्यक्तीच्या उत्पन्नावर अवलंबून असले तरी उपभोग केवळ त्यावर अवलंबून असतोच असे नाही. उदाहरणार्थ दलितांना पूर्वी सवर्णांचे पाणी मिळायचेच नाही. कारण पाणी बाटेल असे त्यांना वाटायचे. आता स्थिती थोडी बदललीये. दुसरी गोष्ट उत्पन्नाचा सर्वच भाग उपभोगावर खर्च होईलच असे नाही. दारिद्र्याचा प्रश्न हा त्या उपभोगीय क्षमतेवरच अवलंबून असतो. दलितांची अन्न, वस्त्र, निवारासारख्या साध्या साध्या बाबतीतील उपभोग क्षमतादेखील अतिशय कमी आहे. टीव्ही, फ्रीज वगैरे तर त्याचा उपभोग क्षमतेच्या बाहेरच आहे. ह्यातूनच उपभोगाचे दारिद्र्य (poverty of consumption) निर्माण होते. हे दारिद्र्य कमी करण्यासाठी, वेतन वाढवण्यासाठी, उत्पन्न वाढवण्यासाठी दलितांना बरेच प्रयत्न करावे लागणार आहेत. साधा अन्नाचा प्रश्न घेऊ. शेतमजुराचे किमान वेतन ठरवताना आपल्या मध्यमवर्गीय अर्थशास्त्रज्ञांनी मनुष्याला सरासरी २४०० कॅलरीज लागतात हे युरोपियनांचे गृहीतक स्वीकारून किमान वेतन निश्चित केले. प्रत्यक्षात भारतीय शेतमजुरांना जे कष्ट करावे लागतात त्या कष्टामुळे त्याला अन्नाच्या जवळ जवळ ३६०० कॅलरीज इतके लागते. भोगळ देशीवाद्यांच्या मते शेतमजुराला ५ रु. दिले तरी चालते. भारतीय मजूर माच रुपयात काम करतात. भोगळ आंतरराष्ट्रीय वाद्यांच्या मते २४०० कॅलरीज पुरेशा असल्याने किमान १० रु. तरी द्यावेच. जागतिक भान असणारा मनुष्य मात्र विज्ञान स्वीकारेल आणि मजुराला प्रत्यक्ष किती काम पडते आणि त्याच्या किती कॅलरीज खर्च होतात ते पाहील आणि ३६०० कॅलरीज हे उत्तर मिळाल्यावर तो १५ रुपये अन्नासाठी किमान वेतन सांगेल (दर दिवशी). जगवादी अर्थतज्ज्ञ इथेच थांबणार नाही. तो प्रश्न करील की, केवळ मूलभूत गरजेपुरतेच त्याला किमान वेतन का द्यावे. त्याने टीव्ही, फ्रीजसारख्या वस्तू का वापरू नयेत. त्यामुळेच तो सांगेल की शेतमजुराचे किमान वेतन दहा हजार रुपये महिना जाईल. अशा पद्धतीने संपूर्ण अर्थव्यवस्थाच बदला आणि

ते वेतन योग्य त्याच उपभोगावर खर्च होईल ह्या दृष्टीने दारू, सिगारेट, गर्द ह्यांना बंदीच घाला.

आंबेडकरवादावर एवढी विस्तृत चर्चा करण्याचे कारण दलित साहित्याचा हा वाद कणा आहे. परिवर्तनासाठी साहित्यनिर्मिती हा त्याचा मोटो आहे. त्याच्या मते साहित्य हे परिवर्तनाचे हत्यार आहे. हे हत्यार त्याने नीट वापरावे म्हणूनच मी बौद्ध, आंबेडकरवादी परिवर्तनावर एवढी चर्चा केली. साहित्याला साधन समजणारा दुसरा एक साहित्यिकांचा वर्ग आहे. हा वर्ग स्वतःला साम्यवादी म्हणवतो. त्यामुळे साम्यवादी परिवर्तनाकडे आपण आता वळायला हरकत नाही.

वरील सर्व विवेचनात मी दारिद्र्य किंवा दरिद्री हा शब्द जाणीवपूर्वक टाळला आहे. कारण हा शब्द नको तितका पैशाशी जोडला गेला आहे. दलित हा दरिद्री शब्दापेक्षा अधिक व्यापक आहे. दरिद्री हा शब्द जर वापरायचा ठरवला आणि तो ह्या स्त्रीकरणाला लावायचा ठरवला, तर आपणाला १) शारीरिक दारिद्र्य २) उत्पादनीय दारिद्र्य ३) आध्यात्मिक दारिद्र्य ४) ज्ञानीय दारिद्र्य ५) उत्पादनीय दारिद्र्य ६) सतीय दारिद्र्य ७) लैंगिक दारिद्र्य ८) किर्तीय दारिद्र्य ९) कार्यसन्मानीय दारिद्र्य १०) सौंदर्यीय दारिद्र्य ११) अवकाशीय दारिद्र्य १२) कलाक्षेत्रीय दारिद्र्य १३) उपभोगीय दारिद्र्य. ह्याशिवाय चिन्हीय पातळीवरची चार अशी सतरा दारिद्र्ये मिळतील व काही ठिकाणी ३०, काही ठिकाणी ४० असा दारिद्र्य निर्देशांक ठरवावा लागला. किमान नऊ क्षेत्रात ज्याचा निर्देशांक हा दारिद्र्य निर्देशांकाइतका किंवा त्यापेक्षा खाली आहे त्याला दलित म्हणावे लागेल. ●●●

साम्यवाद

साम्यवादी परिवर्तनाची वाताहात तपासायची असेल, तर आपणाला साम्यवादाच्या सर्व अवस्थांचा थोडक्यात मागोवा घ्यावा लागेल. ह्या मागोव्याआधी मी काही मूलभूत चर्चा करतो.

इतिहासाचा मागोवा घेतला, तर आपणाला दोन प्रवृत्ती दिसतात.

१) मक्तेदारी : ही प्रवृत्ती नेहमीच एका व्यक्तीची किंवा वर्गाची समाजात मक्तेदारी किंवा वर्चस्व निर्माण व्हावे म्हणून धडपडत असते. ह्यात स्वतःची किंवा स्वतःच्या वर्गाची तृष्णापूर्ती (तृष्णांच्या संपूर्ण रूपाची चर्चा मी टीकाहरणमध्ये केली आहे ती पाहा) न्हावी म्हणून समाजातील सर्व संबंधातून स्वतःचे हित जोपासले जावे म्हणून त्यांची स्वतःच्या हितानुसार रचना केली जाते.

२) सर्ववादी : ही प्रवृत्ती समाजातील प्रत्येक गोष्ट सर्वांना मिळावी म्हणून धडपडत असते. त्यात स्वतःचे किंवा स्वतःच्या वर्गाच्या हितानेच सर्वांचेच हित जोपासले जाते. त्यासाठी प्रयत्न केले जातात.

ह्या सर्ववादी प्रवृत्तीतून दोन मार्ग उगम पावतात.

१) समूहवादी : ह्यात व्यक्तिगतता नष्ट करून व्यक्तीने समाजाचा एक घटक म्हणून जगावे अशी अपेक्षा असते आणि ज्या तृष्णा पूर्ण करायच्या असतात त्यासाठी समाजानेच उत्पादन करावे, समूहानेच वितरण करावे आणि समूहाने मिळूनच उपभोग घ्यावा अशी अपेक्षा असते.

२) सम्यकवाद : हा मार्ग समूहाकडे उत्पादन, वितरण, उपभोग देण्याऐवजी समाजाची संरचनाच अशी करू इच्छितो की, जिथे समाजातील सर्व घटक एकमेकाला पूरक ठरून सर्वांचेच हित जोपासले जाईल, सर्वांचीच तृष्णापूर्ती किंवा उद्दिष्टपूर्ती होईल.

साम्यवाद हा समूहवादाचा केवळ आर्थिक आकार आहे. त्याआधी सर्ववादी प्रवृत्तीने अनेक प्रयत्न केलेत.

माणसाच्या आदीम समाजात नेमके काय घडेल हे सांगणे मुश्कील असले तरी एक गोष्ट निश्चित घडली ती म्हणजे धार्मिक विचारप्रणालीच्या आधारे संपूर्ण समाजाची संरचना केली गेली. जादू, परलोक वगैरे गोष्टींवर समाजाचा विश्वास होत्या. समाजाचे सर्व व्यवहार व समस्या धार्मिक विचारप्रणालीच्या चौकटीत पार पाडले जात होते. समस्या सोडवल्या जात होत्या. हळूहळू समाजातील ह्या धार्मिक विचारप्रणालीवर व तिने निर्माण केलेल्या संरचनेवर मक्तेदारीवाद्यांनी पूर्णच कब्जा मिळवला. ह्यातूनच ब्राह्मणी संरचना निर्माण झाली.

जगातले सारे धर्मसंस्थापक ह्या ब्राह्मणी संरचनेविरुद्ध उभे राहिले. आध्यात्मिक समूहवाद हा इथे जन्मला. महावीर, बुद्ध, येशू ख्रिस्त, नचिकेत, नकुलीश, अष्टावक्र, नारद (पुराणातला नव्हे, भक्तीसूत्रे सांगणारा), पातंजली, कपील, जनक हे सारेच आध्यात्मिक समूहवादी होते. ह्यातील नचिकेत, अष्टावक्र, नकुलीश, पातंजली, कपील, जनक ह्यांनी ब्राह्मणी संरचनेविरुद्ध जे उठाव केले ते सूक्ष्म होते. कारण ह्यांच्या काळात ब्राह्मण्यवाद पुरेसा सशक्त झाला नव्हता. पण महावीर आणि बुद्धाच्या काळात तो शिगेला पोहोचला आणि ह्यांनी सर्वंकष बंड केले. ह्यातील बुद्धाचे बंड सर्वव्यापक होते. नकुलीश, नचिकेत, कपी, जनक वगैरेनी आपले धर्म स्थापन केले नाहीत. आजच्या जे. कृष्णमूर्ती-सारखी ह्यांची थोडी अवस्था होती, पण महावीर व बुद्ध ह्यांनी धर्म स्थापन केले. संपूर्ण समाजाला विश्वानुभव वाटण्याचा ह्यांचा प्रयास होता समाजवादी परिभाषेत सांगायचे, तर आध्यात्मिक भांडवलदारांची मक्तेदारी मोडून काढून सर्व समाजाला आध्यात्मिक संपत्ती वाटण्याचा पहिला प्रयत्न होता. आध्यात्मिक संपत्ती ही माणसाच्या आतच असल्याने आध्यात्मिक उत्पादन साधने ताब्यात घेण्याचा प्रश्नच नव्हता.

ह्यांच्या शिष्यांनी नंतर स्वतःची आध्यात्मिक उत्पादन केंद्रे उघडली. आध्यात्मिक कारखाने चालू केले. ह्यातूनच चर्च, मठ, विहार उभे राहिले. हळूहळू मक्तेदारवाद्यांनी हेही ताब्यात घ्यायला सुरुवात केली आणि पुन्हा एकदा नवा ब्राह्मण्यवाद प्रस्थापित झाला. पूर्वाचा ब्राह्मण्यवाद मौखिक होता हा लिखित झाला.

ह्या ब्राह्मण्यवादाविरुद्ध पुन्हा एकदा बंड झाले. हिंदू परंपरेत भक्ती चळवळ, ज्युडाईक परंपरेत महंमद पैगंबर, बौद्ध परंपरेत झेन, जैन परंपरेत मल्लीवाई, शैवात सोमानंद अभिनवगुप्त, वैष्णवात नारद (पुराणातला नव्हे भक्तीमुळे लिहिणारा) असे वीर जन्माला आले. इस्लाम, झेन, काश्मिरी, शैवागम, भक्तीवाद असे नवे धर्म उदयाला आले. ह्यांनी पुन्हा एकदा आध्यात्मिक सर्ववादाची सुरुवात केली. मक्तेदारवाद्यांनी ह्यांनाही आपल्या ताब्यात घेतले आणि त्यांचे ब्राह्मणीकरण केले. महंमद तर कुराण लिहून साफच विघडवला, मल्लीवाईचा चक्क मल्लीनाथ केला (कारण जैन परंपरेला खीला मोक्ष (कैवल्यप्राप्ती) मिळतो हेच मान्य नव्हते) जे लोक वर्णवाद्यांच्या विरोधात होते त्यांच्याच नावाने वर्णवादाचे समर्थन करणारी पीठे निघाली. त्यांच्या संहिता बदलून घेतल्या गेल्या. महंमदाबाबत एक गोष्ट सांगतो. महंमद अल्लाहावर प्रवचन देत असताना एका श्रोत्याने त्याला विचारले, 'पूजनीय प्रेषिता, तू अखेरचा प्रेषित आणि आता एकमेव प्रेषित आहेस असे म्हणतात हे खरे का? महंमदाचे उत्तर होते, 'बाबा रे, अल्लाला तू काय इतकं दरिद्री आणि कंजुप समजलास जो तो फक्त एकच प्रेषित पाठवेल? तो तर श्रीमंत आहे. तो लाखो प्रेषित निर्माण करू शकतो, पाठवू शकतो. माझ्या आधीही त्याने निर्माण केले,

माझ्या नंतरही तो निर्माण करेल.' ह्या कथेतला (ही सुफी कथा आहे आणि ती सत्य आहे) महंमद गायब झाला, तर मल्लीवाई ही स्त्री असल्याने तिच्या प्रवचनाची नोंदच झाली नाही.

ह्या लिखित ब्राह्मण्यवादाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याने आता माणसाचे वेळचा धडा घेऊन अधिक कठोर उग्र वर्णवाद स्वीकारला. हा वर्णवाद इतका कठोर की बंड अशक्य व्हावे, पण ह्या अतिनव ब्राह्मण्यवादाविरुद्ध बंड झाले. हिंदू परंपरेत शानेश्वर, मीरा, कबीर, इस्लाम परंपरेत मन्सूर, ख्रिश्चन परंपरेत मार्टिन ल्यूथर जन्मले.

ह्या सर्व आध्यात्मिक सर्ववादने काही ठिकाणी सम्यक वादाचा, काही ठिकाणी समूहवादाचा अवलंब केला. येशू ख्रिस्ताच्या शिष्यांचे समूहवाद स्वीकारून सारा समाज स्वतःच्या वर्चस्वाखाली आणला. पैगंबर तर स्वतःच समूहवादी होता. आतापर्यंत सर्ववादी राज्यसंस्था पैगंबर तर स्वतःच समूहवादी होता. आतापर्यंत सर्ववादी राज्यसंस्था स्वतंत्र ठेवत होते, पण पैगंबरांनी तीही आपल्या ताब्यात आणली. ह्या परिणाम म्हणून इस्लाम परंपरेत राजकारण आणि धर्मकारण हे कायमचे एकमेकांत गुंतले. समूहवादी सर्ववाद सर्वंकष झाला की, काय होऊ शकते हे इस्लामने दाखवून दिले.

परलोक आणि विश्वानुभव ह्यांची मक्तेदारी स्वतःकडे ठेवण्यासाठी धडपडणारे मक्तेदारीवादी जसे अस्तित्वात होते तसेच इहलोकाचे मक्तेदारी स्वतःकडे ठेवू इच्छिणारे वर्ग आणि व्यक्ती इतिहासात होते. सृष्टीचा ताबा आपल्या ताब्यात ठेवणाऱ्या ह्या वर्गाने क्षेत्रियवाद जन्माला घातला. भारतीय इतिहासात ब्राह्मण्यवादावर जेवढी टीका आढळते तेवढे क्षेत्रियवादावर आढळत नाही. कारण इथल्या क्षेत्रियाचे सर्व नियंत्रण ब्राह्मणांच्या ताब्यात होते, असा एक भावडा गैरसमज इथल्या जनतेला करून देण्यात आला आहे. ह्याबाबतीत नेहमीच दिले जाणारे उदाहरण शिवाजी महाराजांचे आहे तेच आपण घेऊ. ब्राह्मणांनी शिवाजीला शूठरवून राज्याभिषेक करायला नकार दिला. मग काशीहून येऊन गागाभट्टाने राज्याभिषेक केला. ह्यात खरोखर शिवाजी महाराज ब्राह्मणांपुढे झुकले काय? तर नाही. त्यांनी पर्यायी व्यवस्था करून राज्याभिषेक करूनच घेतला. म्हणजे इथे खरे तर ब्राह्मण्यच झुकले आणि ह्या ब्राह्मण्याला झुकवणे अवघड नव्हते. संपत्तीला सोकावलेले ब्राह्मण मागील दाराने उपाय शोधून काढण्यात वाकबगार होते. ह्यांची शाखेच अशी होती की, कुठल्याही गोष्टीला शाखाधार शोधून काढणे ह्यांच्या डाव्या हाताचा मळ होता. अट फक्त एकच होती, आमच्या मक्तेदारीला क्षत्रियांनी हात घालू नये. थोडक्यात, तुम्ही आमचे हितसंबंध सांभाळा, आम्ही तुमचे सांभाळतो असा हा नेहमीचा ज्ञान आणि सत्ता ह्यांच्यातील व्यवहार होता. अन्यथा शिवाजीने शूद्रांची सैन्यात भरती करताना कुठल्या ब्राह्मणाची परवानगी काढली होती? धर्म ब्राह्मणांच्या ताब्यात असला तरी धर्माइतकीच ताकदवान दंडनीती क्षत्रियांच्या ताब्यात होती. भारतात ह्या क्षेत्रियवादाची चर्चा फारशी होत नाही. ह्याचे कारण हा क्षेत्रियवाद ही इ. स. हजारनंतर मुस्लिमांची आणि नंतर इंग्रजांची मक्तेदारी होती. ह्या काळाची शरम असणाऱ्या हिंदू विचारवंतांनी त्यामुळेच क्षेत्रियवादाविरुद्ध लेखन केले नाही. ह्या क्षेत्रियवादावर हल्ला करायचा ठरवला, तर इस्लामवर प्रखर हल्ले करावे लागतील. त्यामुळे अल्पसंख्याक मुस्लिम दुखावतील. त्यामुळे सेक्युलर विचारवंतांनीही क्षेत्रियवादावर टीका केलीच नाही.

क्षेत्रियवादाचे काबीजठाणे आहे जमीन. त्यामुळेच जमिनीसाठी सतत झगडा, जमिनीवरील मक्तेदारीसाठी, जमिनीतून निघणाऱ्या पिकांसाठी, पिकांपासून तयार होणाऱ्या वस्तूंसाठी, जमिनीतून निघणाऱ्या धातूसाठी

(सोने, चांदी वगैरे) रत्नांसाठी, जमिनीवर राहणाऱ्या लोकांचे संरक्षणासाठी, त्यांच्याकडच्या करवसुलीसाठी हे झगडे चाललेले दिसतात. मक्तेदारवाद्यांनी इथेही आपली मक्तेदारी स्थापन केलीच आणि तिला राजेशाही संरजामशाही असे गोंडस नाव दिले. ह्याही मक्तेदारीबाबत वर्णवादी आणि वर्गवादी असे दोन प्रकारचे लोक होते. वर्णवादी सत्ता आनुवंशिक मानत होते, तर वर्गवादी सत्ता घेण्याचा अधिकार कुणालाही आहे, असे मानत होते, क्षेत्रावर सत्ता ठेवण्यासाठी अवकशीय स्तरीकरण, क्षेत्रियवादानेच अधिक कठोर केले. जमिनीवर राबणाऱ्यांना गुलाम बनवायचे किंवा त्यासाठी गुलाम शोधायचे हेही क्षेत्रियवादाचेच लक्षण. दासशूद्रांची गुलामगिरी ह्यांनीच ब्राह्मणांच्या मदतीने राबवून दाखवेली. कलेला धर्माश्रय देण्याबरोबरच राजाश्रय देण्याची क्लृप्ती ह्यांचीच. आध्यात्माबरोबरच कलेत शृंगार ह्यांनीच आणला. त्यामुळे सौंदर्यवादाची सुरवात त्यांनीच केली. कामशास्त्र ह्यांच्यामुळेच फोफावले. शूद्रक, जयदेव, उमरखय्याम, विद्यापती, अमीर खुसरो, मीर, गालिव ही ह्यांच्याच व्यवस्थेची निर्मिती. मीरेसारखी राणी क्षत्रिय असून नाचते म्हणून ब्राह्मणाकरवी तिला मारणारे हेच.

क्षेत्रियवादाला ब्राह्मण्याचे तेज देणारा माणूस महंमद पैगंबर ! बुद्ध, महावीर क्षत्रिय वर्गात जन्मले, पण राजे झाले नाहीत. जनक राजा असूनही क्षेत्रियवादी झाला नाही. येशू ख्रिस्त राजा झाला नाही. राजा झाला तो महंमद पैगंबर ! एका हातात तलवार व दुसऱ्या हातात आध्यात्म (धर्म नव्हे तो माझेस, राम ह्यांनी घेतला) घेऊन हा बाहेर पडला आणि ह्या क्षत्रिय प्रेषिताने आतापर्यंतच स्वतःच्या हयातीत कधीच स्वतःचा प्रसार पाहू न शकलेल्या प्रेषितांची परंपराच खंडित केली. ह्याने नवा क्षेत्रिय धर्म स्थापन केला. कुठल्याही प्रेषिताने केला नाही असा रक्तपात ह्याने केला. त्याने अनेक लग्ने केली, प्रेमे केली. बुद्ध, महावीर, नचिकेत, अष्टावक्र, पातंजली सर्वांनी ब्रह्मचर्य पाळले. ह्याने ब्रह्मचर्य धुडकावून लावले. त्याने अहिंसा पाताळात गाडली. अपरिग्रह धुडकावून संपत्ती मिळवली. सर्वच्या सर्व वाटून टाकली. ह्याच्या ह्या वादळी आयुष्यामुळे हा राजकारणी होता की आध्यात्मिक होता अशी दाट शंका नंतरच्या लोकांत ह्याने निर्माण केली. आजही ह्याच्या विषयीचे संभ्रम फिटलेले नाहीत. इस्लाममुळे निर्माण झालेल्या सान्या गुंतागुंतीचे मूळ ह्याच्या आयुष्यात आहे. एकीकडे ऐकेश्वरवादाचा सर्वोच्च आविष्कार ह्याने केला, तर ईश्वराच्या मानवीकरणाचा सर्वोच्च आविष्कार ह्यानेच केला. जगातल्या सान्या अनुयायांना बांधव करण्याची ह्याची कामगिरी जणू जगातील सान्या मुस्लिमांना एक व्हा हाच संदेश देणारी.

ह्याच्याच अनुयायांनी प्रथम प्लेटो ऑरिस्टॉटल ह्यांना पुन्हा जिवंत केले आणि युरोपियन प्रबोधनाची पहाट झाली. ज्या गणराज्याला युरोपियन जवळ जवळ विसरून गेले होते ते गणराज्य ह्या प्लेटो, ऑरिस्टॉटलच्या परंपरेतून जिवंत झाले. इस्लामच्या धडकमोर्चांनी युरोपमधले राजे जागे झाले. मार्टिन ल्यूथरने क्षेत्रियवादाला वाट मोकळी केली. त्याआधीचा इंग्लंड, फ्रान्स, इटाली हळूहळू राष्ट्र म्हणून एकत्र यायला सुरवात झाली. क्षेत्रियवाद पूर्ण स्थिर झाला. ह्या क्षेत्रियवादाची मक्तेदारी विशिष्ट वर्गाकडेच होती. ह्याही मक्तेदारीवादाविरुद्ध सर्ववादी प्रवृत्तीचा उठाव होणे अटळ होते. सर्ववादी आध्यात्म राजे लोकांना सोयीचे होते म्हणून त्यांनी त्या आध्यात्माला मदत केली. आता सर्ववादी सत्ता नव्याने निर्माण झालेल्या उत्पादकवर्गाला सोयीची होती म्हणून त्याने पाठिंबा दिला. जर्मन राजाने मार्टिन ल्यूथरला मदत केली, तर इंग्लंडमध्ये नव्याने उदयाला आलेल्या व्यापारीवर्गाने लोकशाहीवाद्यांना मदत केली.

१२१५ चा माग्य कार्टा ते १६८८ चे बिल ऑफ राइट्स असा हा शासकीय सर्ववादाचा विकास होता. सत्तेची संपूर्ण मक्तेदारी स्वतःकडे ठेवू इच्छिणाऱ्या राजा जॉनविरुद्ध प्रथम सरदार लोकांनी बंड केले. त्यानंतरही राजघराणे फारसे सुधारले नाही. उलट जेम्सच्या कारकिर्दीत ही मक्तेदारी वाढवण्याचाच प्रयत्न झाला. राजा चार्ल्सने इतका कळस गाठला की, पार्लमेंट विरुद्ध राजा असा संघर्ष होऊन ऑलिव्हर क्रॉमवेलने १६४९ साली प्रजासत्ताक आणले. पुन्हा एकदा राजेशाहीने उचल खाल्ली. दुसरा चार्ल्स सत्तेवर आला. १६८९ मध्ये पार्लमेंटने खऱ्या अर्थाने स्वतःची सत्ता आणली. नंतरही प्रजा आणि पार्लमेंट यांच्यात झगडा सुरू होताच १९१८ साली इंग्लंडने स्त्रियांना मतदानाचा हक्क दिला. इंग्लंडमधील मक्तेदारीवादाविरुद्धचा लढा हा क्रमाक्रमाने विकसित झाला. अमेरिकेने मात्र ह्याबाबतीत १७८३ साली स्वातंत्र्य मिळवून जगात प्रथमच घटनात्मक लोकशाही आणली. आधुनिक लोकशाहीची ही खरी सुरवात ह्यातून प्रेरणा घेऊन १७८९ साली फ्रेंच राज्यक्रांती झाली.

आध्यात्मिक सर्ववादानंतर राजकीय सर्ववादाने इतिहासात मौल्यवान कामगिरी केली. आध्यात्मिक सर्ववादात आध्यात्मिक उत्पादन साधने बळकावण्याचा प्रश्न आला नाही. राजकीय सर्ववादातही जगात सर्वसाधारण कल हा सम्यक्वादाकडे होता आणि आहे. २० व्या शतकातही राजकीय मक्तेदारीविरुद्ध लढा चालूच आहे.

राजकीय सर्ववाद येण्यास ज्या वर्गाने मदत केली त्याच वर्गाचा विकास होऊ लागला. सृष्टी केंद्रित ज्ञानाने राजकीय सर्ववादाची सुरवात केली (व्हिनस हे पहिले प्रजासत्ताक व्यापाऱ्यांनी स्थापन केले होते) पण ज्ञान तिथेच थांबले नाही. यंत्राच्या शोधांनी एक नवीनच प्रतिसृष्टी निर्माण करायला सुरवात केली आणि आता ही प्रतिसृष्टी आपल्या ताब्यात ठेवू इच्छिणाऱ्या नव्या मक्तेदारीवादी मंडळींचा उदय झाला. ह्या लोकांचे अत्याचार हे कुठल्याही मध्ययुगीन चर्चवाद किंवा नंतरच्या राजेशाहीपेक्षा कमी नव्हते. केवळ पानाचे दोन तुकडे आणि थोडे पाणी देऊन दहा दहा वर्षांच्या मुलापासून सत्तर वर्षांच्या म्हाताऱ्यापर्यंतची सर्व कामगार मंडळी सोळा सोळा तास राबवून घ्यायला ह्या मक्तेदारवाद्यांना काहीच वाटत नव्हते. ह्या कामगारांना ना धड कपडे होते ना धड निवारा. पशुपेक्षाही पशु होऊन आयुष्याची शिक्षा सोसत ही प्रजा जगत होती. हिचा कळवळा येणारे सर्ववादी विचारवंत जन्मणे अटळच होते. १०-१० वर्षांच्या पोरानेपोरींनी चाबकाने फोडून काढणारा हा भांडवली मक्तेदारीवाद मोडूनच काढायला हवा ही जाणीव झाली. रॉबर्ट ओबनला सेंट सायमनला चार्ल्स फुटीअरला आणि जे. एस. मीलला कार्ल मार्क्स जन्मला तो ह्या अनेकांच्या खांद्यावर.

भारतात तो आला वीरेंद्रनाथ चटोपाध्याय, मानवेंद्रनाथ रॉय, डॉ. खानखोजे, भूपेन्द्रनाथ दत्त, श्रीपाद डांगे वगैरे प्रभुतीमार्फत साम्यवादी परिवर्तनवाद हा भारताच्या विसाव्या शतकाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. १९८४ तो कोसळला. रशियात आणि १९९० नंतर त्याच्यापुढे अनेक प्रश्नचिन्हे निर्माण झाली आहेत. परिवर्तनवादाचा तो एक मोठा बुरूज होता. त्याच्या कोसळण्यामुळे मोठी पोकळी निर्माण झाली आहे. ही पोकळी भरून काढण्यासाठी चौथ्या नवतेला एक नवा परिवर्तनवाद मांडावा लागणार हे उघड आहे. साम्यवादाची वाताहात पूर्ण समजून न घेता एकविसाव्या शतकासाठी कोणताही नवा परिवर्तनवाद समजून घेता येणे अशक्य आहे.

साम्यवाद हा आर्थिक सर्ववादाचा समूहवादी आविष्कार आहे. ह्या समूहवादाने आध्यात्मिक आणि सतीय सर्ववादाचा इतिहास नीट समजून

माणसाला निसर्गाचा अंश आत्मसात करूनच जगावे लागते. त्यामुळे तो निसर्गाला ह्या सृष्टीला माणसाची inorganic body मानतो. थोडक्यात, आधुनिकतावाद्यांची 'मानवकेन्द्रित' दृष्टी तो स्वीकारतो आणि निसर्ग ही माणसाने ताब्यात ठेवण्याची गोष्ट बनते. आजच्या पर्यावरणवाद्यांना ही गोष्ट रुचणे कठीण आहे, पण मार्क्सच्या काळात पर्यावरणाचा प्रश्न महत्त्वाचा झाला नव्हता हे लक्षात घ्या, असे मार्क्सवादी म्हणतील; पण इथे एक गोष्टी सांगायला हवी ती म्हणजे पर्यावरणाचा प्रश्नच मुळी निसर्गाला माणसाची inorganic body मानण्यातून निर्माण

ह्या सर्व विवेचनात सृष्टी ही inorganic body आहे. त्यामुळे तिला दुय्यम स्थान आहे. (मानवाच्या संदर्भात) हे सर्व विवेचन प्रतिमृष्टीकेंद्रित आहे हे उघड आहे. त्यामुळेच मार्क्स ह्या प्रतिमृष्टीचा मागोवा घेत आदिम उत्पादनसाधनांकडे जातो आणि मग त्याला हत्यारे आढळतात आणि माणूस हा हत्यार वापरणारा प्राणी आहे ही बेंजामिन क्रॅकलीनची व्याख्या तो स्वीकारतो. प्रश्न असा आहे की, माणूस श्रम करतो आणि त्याने केलेल्या अतिरिक्त उत्पादनाने संस्कृती विकास पावते. ह्या गृहीत तत्वात माणूस प्रथम स्वतःच्या गरजेइतके उत्पादन करतो आणि ते उपभोगून नाहीसे होते. जे अतिरिक्त उत्पादन होते त्याचे काय होते? खरोखरच त्याच्यामुळे संस्कृती निर्माण होते का? माझ्या मते जे अतिरिक्त उत्पादन होते ते एकतर नासून नष्ट होते किंवा कालांतराने त्याचा उपभोग घेतला जातोच म्हणजे शेवटी त्या उत्पादनाचे सेवन अटळच. मग जे उत्पादन स्वतःच टिकत नाही ते कसे संस्कृती निर्माण करणार? वस्तुस्थिती अशी आहे की, मार्क्सने इथे एक महत्वाचा प्रश्न जो त्याला जाणवला उपस्थित केलेलाच नाही ते म्हणजे उत्पादनसाधने ही उत्पादने नव्हेत काय? ही उत्पादने असतील, तर ती कशी तयार होतात? ह्या प्रश्नाचे उत्तर आहे

उत्पादनसाधने ही १) अनुभव २) ज्ञान ३) सृजन ४) उत्पादन ह्या प्रक्रियेतून जातात. मनुष्य सृष्टी अनुभवतो. पण सृष्टी अनुभवून चालत नाही, तर तिथे निवडही करणे त्याला भाग असते. दगड आणि फळ ह्यांपैकी काय खायला हवे हे त्याला निवडवेच लागते. ह्यासाठी दगड हा दगड व फळ हे फळ हे ज्ञान व्हावे लागते. म्हणजेच अनुभवानंतर ज्ञान येते. मग तो फळ ही केंटेगरी वेगळी काढायला शिकतो, पण फळे अनेकदा वरच असते किंवा फळे मिळत नाही. मग शिकारीचा प्रश्न येतो किंवा फळ मिळवण्यासाठी तो हत्यार शोधतो, काठी शोधतो. इथे काठीचा हत्यार म्हणून तो वापर करतो हे काठीचे हत्यार त्याचे सृजन असते. मग तो केव्हाही कितीही काठ्या निर्माण करू शकतो हे उत्पादन असते.

माणूस ह्या उत्पादनापाशी थांबत नाही तो त्याच्या सहकान्यालाही काठी हत्यार म्हणून कशी वापरायची ते शिकवतो. इथे चिन्हाचा जन्म होतो, पण तो सहकान्यापाशी थांबत नाही, तर आपल्या पुढच्या पिढीला तो हे काठी हत्यार म्हणून कसे वापरायचे ते संक्रमित करतो. त्याने निर्माण केलेले काठी हे उत्पादनसाधन त्याच्याबरोबरच त्याने कितीही अतिरिक्त उत्पादन म्हणून अतिरिक्त काठ्या निर्माण केले तरी संपते. पुढच्या पिढीपर्यंत पोहोचते हे त्याचे ज्ञान. त्याचा अनुभव. ह्याला मी Semiotic gene म्हणून असे अनेक Semiotic gene आणि Codes ही एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होतात आणि त्यातून संस्कृती घडते. धोडक्यात, उत्पादन नव्हे अनुभव, ज्ञान व सृजन ही मूळ इन्फ्रास्ट्रक्चर्स असतात आणि त्यांच्या पायावर उत्पादन (Production), नियमन (leg laes), सत्ता (power), विवरण वगैरे सुपरस्ट्रक्चर्स उभारली जातात. माणसाचे विशेषतः आजच्या माणसाचे खरे वैशिष्ट्य तो Semiotic animal चिन्हाय प्राणी असण्यातच आहे. मी अशी व्यापक व्याख्या करू शकेन. पण मला उत्पादनाचा किंवा सृष्टीचा उपहास करायचा नाहीये. सृष्टी, प्रतिसृष्टी, चिन्हसृष्टी आणि विश्व ह्या साऱ्यांचाच मानवी जीवनात स्थान आहे असे मी मानतो.

माणसाला ही टिकवण्याची आणि संवर्धित करण्याची प्रेरणा समाजातून मिळते का? माझे ह्या प्रश्नाचे उत्तर नाही, असे आहे. मुळातच टिकवण्याची तृष्णा असते आणि त्याचबरोबर काम हीही तृष्णा असते. काम ह्या तृष्णेमुळे तो आपले जीन्स पुढच्या पिढीला देतो. थोडक्यात ज्ञान, अनुभव, सृजन, उत्पादन, वितरण वगैरे सर्व गोष्टींच्या मुळाशी त्यांच्या मितिक म्हणून असलेल्या तृष्णा असतात (तृष्णाविषयीचे सविस्तर विवेचन माझ्या टीकाहरण ह्या ग्रंथात वाचा) ह्या तृष्णाच पुढच्या पिढीला ह्या गोष्टी घ्यायला त्याला प्रवृत्त करतात. माणूस हा केवळ संघर्ष करीत नाही, तर सहकार्यही करतो. समायोजन ह्या तृष्णेतून तो ह्या गोष्टी इतरांना देतो.

माणसाच्या तृष्णा ह्या त्याच्या सतचा अपरिहार्य भाग असते (सत = आहे, असणे) पण हे सत केवळ असत नाही. तेच चित्त असते आणि तेच आनंद असते. सत माणसात शरीर, चित्त, जाणीव आणि आनंद, भावरूपात असते. सत भूक निर्माण करते. माणूस फळापाशी येतो, दगडापाशी येतो. भाव त्याला त्यांचा अनुभव घेऊ देतो आणि जाणीव त्याला दोघातून काय निवडायचे ते सांगते आणि मग संपूर्ण कृती घडते.

माणसाची जाणीव माणसांच्या तृष्णा त्याला ज्ञान, सृजन, उत्पादन वगैरे स्ट्रक्चर्स निर्माण करायला भाग पाडतात. माणसाची जाणीव त्यांना नियंत्रित करते. माणसाचा Semiotic चिन्हीय संच वाढत जातो तसा तसा मानव त्यांना आत्मसात करण्यासाठी अधिक शिक्षण घेऊ लागतो आणि मग माणसाची जाणीव आणि ही स्ट्रक्चर्स एकमेकावर परिणाम

करायला लागतात. मात्र, कोणत्याही अर्थाने माणूस हा त्यांचा संपूर्ण गुलाम बनत नाही. मक्तेदारवाद ह्या स्ट्रक्चर्सवर स्वतःचेच नियंत्रण ठेवू इच्छितो हाही त्यांच्या जाणीवेचाच आविष्कार असतो. त्यांच्या तृष्णांचाच परिणाम असतो आणि ह्या मक्तेदारवादाला जे शरण जातात तेही त्यांच्या तृष्णांनाच बळी पडून. (विशेषतः माणूस बंड करत नाही. कारण त्याला बंड केले, तर आपण जगणार नाही, टिकणार नाही किंवा काहीतरी गमावू असे वाटत असते आणि त्याला असे भय वाटणे हेही टिकवण्याच्या किंवा स्वतः जयळ जे काही आहे ते टिकवण्याच्या तृष्णेमुळेच घडते.)

माणूस हा सामाजिक प्राणी असून त्याची सारी सामाजिकता आर्थिक संरचना नियत करते हे मार्क्सचे आद्यप्रमेय होते. त्याआधारे मार्क्स भांडवलशाहीचे जे चित्रण करतो ते त्याचे वैचारिक इतिहासाला सर्वश्रेष्ठ योगदान आहे. मार्क्स ज्या काळात लिहित होता त्याकाळात भांडवलशाहीची जी संरचना होती त्याआधारे त्याने निष्कर्ष काढले आणि मग धर्म, राज्य, कला ह्यांची भांडवलशाहीच्या संदर्भात तपासणी केली. कुठल्याही विचारवंताला माणसाचा विचार करणे भाग असते. तसा विचार मार्क्सनेही केला. मात्र माणूस हा समाजाचा भाग आहे हे त्याचे गृहीत तत्त्व होते. त्यामुळे मार्क्सचा विचार करताना आपण प्रथम भांडवलशाही आणि मग ह्या भांडवलशाहीचा मुख्य कणा जो कामगार त्याचा विचार आपण करू.

मार्क्सच्या साऱ्या विचारांचे बारकाईने परिशीलन केले, तर त्याच्या साऱ्या विचारांचा कणा एक गोष्ट आहे हे जाणवते. तो म्हणजे 'श्रम' मार्क्सवादाला मला जर दुसरे नाव कुणी घ्यायला सांगितले, तर मी नाव देईन 'श्रमवाद'. निसर्ग जाणण्यासाठी, ताव्यात ठेवण्यासाठी, रूपांतरित करण्यासाठी मानवाने केलेले कष्ट म्हणजे 'श्रम' अशी मी श्रमाची व्याख्या करेन आणि मग मार्क्सच्या श्रमाकडे वळेन, पण मार्क्सकडे वळण्याआधी मी श्रमाच्या व्याख्येनंतर श्रमाच्या प्रकाराकडे वळेन. मार्क्सवाद कुठे चुकला हे कळायचे असेल, तर हे प्रकार समजून घेणे हे फार गरजेचे आहे.

श्रम ही माणसाच्या जगण्याची आद्य अट आहे. त्याशिवाय माणूस जगू शकत नाही. माणसाला खालील प्रकारचे श्रम करावे लागतात.

१) अनुभवात्मक श्रम : कुठल्याही गोष्टीचा (निसर्गाचा, प्रतिसृष्टीचा, चिन्हसृष्टीचा) अनुभव घ्यायचा असेल, तर माणसाला त्या गोष्टीपर्यंत पोहचणे लागते आणि स्वतःला संपूर्ण खुले व्हावे लागते त्यासाठी त्याला जे कष्ट करावे लागतात त्यांना अनुभवात्मक श्रम म्हणते.

२) ज्ञानात्मक श्रम : कुठल्याही गोष्टीला (मितिक, घटना, संबंध वगैरे) तिच्या रचनेला संबंधांना समजून घेण्यासाठी माणसाला जे श्रम करावे लागतात त्यांना ज्ञानात्मक श्रम म्हणतात.

३) संपादनात्मक श्रम : कुठलीही गोष्ट संपादन करण्यासाठी त्याला जे कष्ट करावे लागतात त्यांना संपादनात्मक श्रम म्हणतात. (possessive labour)

४) संरक्षणात्मक श्रम : कुठल्याही गोष्टीचे रक्षण करण्यासाठी (दुसऱ्यापासून) माणसाला जे कष्ट करावे लागतात त्यांना संरक्षणात्मक श्रम म्हणतात.

५) जतनात्मक श्रम : कुठल्याही गोष्टीचे जतन करण्यासाठी माणसाला जे कष्ट करावे लागतात त्यांना जतनात्मक श्रम म्हणतात.

ह्याच धर्तीवर वहन करण्यासाठी ७) वहनात्मक श्रम, दळणवळणासाठी ८) दळवळणात्मक श्रम, संघटनासाठी ९) संघटनात्मक श्रम, वितरणासाठी १०) वितरणात्मक श्रम, नियमन करण्यासाठी

१२) नियमनात्मक श्रम, संगोपन करण्यासाठी ११) संगोपनात्मक श्रम हे करावेच लागतात.

ह्या सर्वात महत्वाचे असतात १४) सृजनात्मक श्रम. ह्या श्रमांमुळे माणूस नवीन ज्ञान, नवीन वस्तू, नवीन नियम, नवी संरचना शोधतो किंवा तयार करतो आणि मग अर्थातच मार्क्सला महत्वाचे वाटणारे १५) उत्पादनात्मक श्रम जे सृजन झालेल्या वस्तूचे उत्पादन करण्यासाठी केले जातात.

समाजाचा सारा डोलारा ह्या पंधऱ्या प्रकारांच्या श्रमावर चालत असतो. विश्व अनुभवणे अथवा निसर्ग जाणणे, अनुभवणे, रूपांतरित करणे वगैरे कैक कृती सृष्टी (निसर्ग) संदर्भात करण्यासाठी हे श्रम करावेच लागतात.

मार्क्सचे मानवजातीला मिळालेले सर्वात मोठे वैचारिक योगदान हे आहे की, त्याने प्रथम श्रमाचा गांभीर्याने विचार केला आणि मार्क्सने मानवजातीला दिलेला सर्वात मोठा शाप हा आहे की, त्याने उत्पादनात्मक श्रमाला प्रचंड अतिप्रचंड प्रमाणाबाहेर महत्त्व दिले.

मार्क्सने आणखी एका गोष्टीकडे जितके लक्ष द्यायला हवे होते तितके दिले नाही ते म्हणजे ह्या सान्या श्रमासाठी पद्धतशीर शिक्षण द्यावे लागते. शिक्षण देण्यासाठी आणि शिक्षण घेण्यासाठी करावे लागणारे श्रम हे १६) शिक्षणात्मक श्रम होय. माणसाच्या ज्या काही मूलभूत तृष्णा आहेत त्यात आराम हीही एक महत्वाची तृष्णा आहे. कमीत कमी श्रमात जास्तीत जास्त कार्यभाग साधणे ही त्यामुळेच मानवाची एक प्रवृत्ती असते. मार्क्सने माणसांच्या ह्या तृष्णांचा विचारच केला नाही. त्यामुळे आराम करण्याची तृष्णा ह्या सान्या श्रमांना गिळू शकते हे त्याच्या लक्षात आले नाही. वस्तुस्थिती अशी आहे की, ह्या जगात साम्यवाद हा फक्त जगातल्या सान्या माणसांच्या तृष्णांचा अंत झाला तरच शक्य आहे आणि हा तृष्णांचा अंत घडवून आणण्याचा मार्ग आध्यात्म्याच्या घरातूनच निघतो. मार्क्स हा आध्यात्म्याच्या विरोधातच होता; किंबहुना लोकायताप्रमाणेच विश्वानुभव नावाची काही गोष्ट असेल ह्यावरच त्याचा विश्वास नव्हता. त्यामुळे त्याच्या अनुयायांनी लाखो प्रयत्न केले तरी साम्यवाद यशस्वी होणे शक्यच नव्हते आणि नाही. जर मार्क्सला यशस्वी करायचे असेल, तर मार्क्सच्याच परिभाषेत सांगायचे, तर त्याने जसा हेगेल पायावर उभा केला तसा मार्क्सला आध्यात्मात उभा करायला हवा. मार्क्सवाद्यांची ह्याला तयारी आहे काय? समजा, मार्क्सवाद्यांची नसली तरी चौथ्या नवतेने ही तयारी करायला हवी. अर्थात मार्क्सला आध्यात्मात उभे केले तर मार्क्स मार्क्स राहात नाही आणि साम्यवाद साम्यवाद राहात नाही हे खरे, पण त्यानंतर जे राहाते तेच नव्या जगाला बदलू शकते, घडवू शकते. मी तोच प्रयत्न करत आहे.

मार्क्सचे मूलभूत तत्त्व आहे जडवाद किंवा भौतिकीवाद मार्क्सच्या मते हे जग जड आहे आणि लोकायतवाद्याप्रमाणे तो ह्या जडतून चैतन्याची निर्मिती होते असे मानतो. त्यामुळेच त्याच्या मते भांडवलशाही हीही जडाचाच आविष्कार आहे.

मार्क्सचे हे जे गृहीत तत्त्व आहे तेच मुळात चुकीचे आहे. आधुनिक विज्ञानाने सिद्ध केले आहे की, जडद्रव्य (matter) आणि ऊर्जा (Energy) हे एकमेकांत रूपांतरित होतात. त्यामुळे जड आणि चैतन्य ह्या दोन वेगळ्या कॅटेगरीज आज कालबाह्य वाटतात. जे जड आहे ते केव्हाही चैतन्य होऊ शकते आणि जे चैतन्य आहे ते केव्हाही जड होऊ शकते. व्यवहारातील ढोबळ उदाहरण द्यायचे, तर माणूस मरतो तेव्हा त्याचा देह जड होतो. त्याच्यात काहीही चैतन्य राहात नाही (ढोबळ

पातळीवर) तर गर्भशयात जेव्हा प्रथम स्त्री-पुरुषांचे बीज एकत्र येते आणि नंतर ते आईच्या गर्भाशयात आईने घेतलेले जड स्वतःत सामान्य वाढते. (ढोबळ पातळीवर-खरे तर हे द्वैत चुकीचेच आहे, पण समजण्यासाठी हे उदाहरण आहे) इथे ढोबळ मानाने मृत्यू म्हणजे चैतन्याचे जडात रूपांतर आहे, तर जन्मवाढ म्हणजे जडाचे चैतन्यात रूपांतर आहे. ह्यासंदर्भात अधिक योग्य उदाहरण मोक्षाचे किंवा विश्वानुभवाचे आहे. विश्वानुभवात खरे तर सर्व जडाचे ऊर्जेत रूपांतर होते. चैतन्याचा हा रशरीरगत अनुभव काहीना कधी ना कधी स्पर्श करून जातो, पण बहुतेकजण त्याला वंचित असतात. संपूर्ण शरीरच चैतन्य होणे म्हणजेच विश्वानुभव घेणे होय. (मी इथे हेगेलला पुन्हा मांडतोय असे समजू नका हेगेल जे काही म्हणतो आहे ती शुष्क बौद्धिक चर्चा आहे ह्या गृहस्थाला एकदासुद्धा ह्या चैतन्याचा अनुभव आला आहे असे त्याच्या लिखाणावरून वाटत नाही.)

मार्क्सच्या मते हे जे भौतिक आहे ते आदिअंत नसलेले असे आहे. ह्या भौतिकाचा माणूस हाही भाग आहे. भौतिकात सजीव व निर्जीव असे दोन प्रकारे आहेत. ह्या भौतिकाचाच एक गुणधर्म म्हणजे जाणीव जो माणसात उत्क्रांतीने अधिक उन्नत झाली ह्या जाणिवेचे अधिक परिणत रूप म्हणजे माणसाची विचार शक्ती. माणसाचा मेंदूचा जो व्यापार चालतो त्यातून जाणीव निर्माण होते. मेंदू हा भौतिकच आहे. विचार हा त्या भौतिक मेंदूचा गुणधर्म आहे.

माणसाच्या भोवताली निसर्ग असतो आणि माणसाचा जीवनाशी त्याचा संबंध असतो. भौतिकात सतत बदल घडत असतात. दर क्षणाला भौतिक, निसर्ग किंवा माणूससुद्धा बदलत असतो. कधी हे बदल आकलनात येतात, कधी येत नाहीत. मात्र, ह्या बदलांची मीमांसा करत येते. कारण परिणाम आणि परस्पर परिणाम ह्यांच्या साहाय्याने हे करत येते. निसर्गाच्या ह्या घडामोडीतून काही नियम शोधून काढता येतात. निसर्ग हा अनेक पदार्थांनी बनलेला असतो. प्रत्येक पदार्थाला विशिष्ट गुणधर्म असतात आणि व्याप्तीही असते. गुणधर्म हे नेहमी कुठल्या तों पदार्थाचे असतात. ह्या गुणधर्मांच्या ज्ञानामुळे मनुष्य विविध पदार्थ उपभोगास आणू शकतो. गुणधर्मातील बदलामुळे पदार्थाची व्याप्ती बदलते. व्याप्ती बदलली की, पदार्थाचे गुणधर्म निश्चितच बदलतात, असे तो सांगतो. प्रत्येक वस्तूत व प्रक्रियेत परस्पर विरोधी गुण असतात. ते एकमेकांशी संबंधित राहून परस्परावर मात करण्याचा प्रयत्न करतात आणि त्यातूनच त्यांचा विकास होतो. गुणधर्म आणि व्याप्ती एकमेकांक परिणाम करत. काही वेळा नवीनच गुणधर्म निर्माण करतात. निसर्गात परस्परविरोध आढळतो. ह्या परस्परविरोधात संघर्ष होतो आणि त्यातूनच विकास होतो.

निसर्गात जे घडते तेच समाजात घडते. समाजातही परस्परविरोध आढळतो आणि हा परस्पर विरोध तीव्र असेल, तर संघर्ष अटळ असतो. शोषक-शोषित, भांडवलदार-कामगारवर्ग, जमीनदार-कुळे ह्यांच्या परस्परविरोध तीव्र असतो; म्हणूनच दोहोत संघर्ष असतो. निसर्ग सतत बदलतो. त्यामुळे त्याच्यात जन्म, वाढ, मृत्यू होतो. समाजव्यवस्था जन्मते, वाढते आणि मरते. निसर्ग कुणाच्या मृत्युपाशी थांबत नाही. एव मेला तरी दुसरा जन्मतो. समाजव्यवस्थाही मेल्यानंतर दुसरी समाजव्यवस्था जन्मते. समाज नष्ट होत नाही, पण समाजव्यवस्था नष्ट होतात, जन्मतात. समाज व्यवस्थांनाही सर्व्हावल ऑफ द फीटेस्ट हेच लागू होते. त्यामुळे त्यांच्यात जे टिकण्यासाठी आवश्यक असते ते टिकून राहाते. बाकी नष्ट होत जाते. जे आवश्यक आहे ते टिकवत व सतत बदलत समाज

जात राहातो. मात्र समाजाला मागे वळता येत नाही. तो पुढे पुढेच जात राहातो.

ह्या सगळ्या घटनाचक्रात माणूस हा इतर प्राण्यांपेक्षा वेगळा होतो. कारण तो केवळ इतर प्राण्यांप्रमाणे, निसर्गाप्रमाणे स्वतःला बदलून थांबत नाही, तर खुद निसर्गालाच तो बदलतो. हा बदल त्याला शक्य होतो. कारण मनुष्य श्रम करतो.

मार्क्सचे हे सगळे विवेचन नीट पाहिले की, त्याला हे तत्कालीन उत्क्रांतिवादी जीवशास्त्रातून स्फुरले आहे हे स्पष्ट होते. ह्यामध्ये मनुष्य ही एक स्पेसीज आहे. डॉयनॉसर ह्या स्पेसीजपासून एखादा डॉयनॉसर वेगळा काढता येत नाही. डॉयनॉसर हा स्पेसीजचा भाग असतो तसाच मनुष्य हा स्पेसीज आहे. तिला मार्क्स मनुष्य जात म्हणतो आणि एखाद दुसरा मनुष्य ह्या मनुष्य जातीपासून वेगळा काढता येत नाही, असे गृहीत धरतो.

ह्या स्पेसीजला अर्थात जगायचे असते. प्रत्येक स्पेसीजला स्वतःचे गुणधर्म असतात. तसा मानव ह्या स्पेसीजला गुणधर्म आहेत. हे गुणधर्म कोणते पहिला त्याची जाणीव ही इतर स्पेसीजपेक्षा उन्नत आहे. त्यामुळे तो निसर्गाला शरण जात नाही, तर निसर्गाला संघर्ष करून मात करायचा प्रयत्न करतो. दुसरा त्यासाठी तो आवश्यक ते श्रम करू शकतो.

निसर्गात जगताना काही स्पेसीजना स्वतःचे आकारमान (व्याप्ती) बदलून घ्यावे लागतात. त्यामुळे त्यांच्यात म्युटेशन होऊन गुणधर्मातही बदल होतात, तर काहीवेळा जगण्यासाठी त्या स्पेसीजमध्ये नवा गुणधर्म निर्माण होणे ही गरज असते, अन्यथा त्यामुळे मृत्यू होण्याचा संभव असतो. त्यामुळे ती स्पेसीज स्वतःत गुणधर्माचा बदल घडवते. पण त्याचबरोबर तिचा आकार बदलतो. आता त्या स्पेसीजमध्ये हा आकार बदलला की, मग तिसराच गुणधर्म निर्माण होतो.

स्पेसीजला जगण्यासाठी संघर्ष अटळच असतो, पण स्पेसीजला हा जो संघर्ष करावा लागतो त्यातूनच तिचा विकास होतो. ह्या संघर्षामुळे ती स्पेसीज टिकून राहाते. स्पेसीजचे सदस्य जन्मतात, वाढतात, मरतात; पण स्पेसीज स्वतःत नवे नवे बदल घडवून टिकून राहाते. ती केवळ टिकत नाही, तर पुढे पुढे जात राहाते. वानरसदृश मानवापासून आजचा मानव तयार होऊ शकतो, पण आजच्या मानवापासून पुन्हा एकदा पुराना वानरसदृश मानव तयार होत नाही. स्पेसीजच्या डेस्टिनीपासून स्पेसीजचा सदस्य किंवा त्याची डेस्टिनी वेगळी असत नाही. बाहेरचा निसर्ग स्पेसीजला घडवत राहातो. बदल करायला भाग पाडतो. स्पेसीज स्वतःचा विकास करत राहाते. काहीवेळा स्पेसीजमध्येच परस्परविरोधी गुणधर्मांचे जीन्स असू शकतात. त्यांच्यात संघर्ष होऊन एक तिसराच जीव तयार होतो.

ज्या डार्विनचा ह्याला घेत मार्क्सने त्याचे सिद्धांतन केले (ज्यामुळे एंगल्सने थ्रुडॉजली वाहताना त्याला समाजशास्त्राचा डार्विन असे म्हटले) त्याच डार्विनपासून प्रेरणा घेत आज जीवशास्त्राने जनेटिक्स नावाची स्वतंत्र शास्त्रशाखा उघडण्याइतपत प्रगती केली आहे. त्यामुळे ह्या जनेटिक्सच्या प्रकाशात मार्क्सला पाहू.

निसर्गाकडे आपण नजर टाकली, तर निसर्गात आपणाला तीन गोष्टी दिसतात.

- १) समायोजन (adaptation)
- २) परस्परसाहचर्य (interdependence)
- ३) संघर्ष (Struggle)

उदा. इंग्लंडमधल्या औद्योगिक क्रांतिनंतर जेव्हा भिंती काळ्या झाल्या तेव्हा एका फुलपाग्र्याच्या जातीने स्वतःचा रंगही करडा करून घेतला.

जेणेकरून ते दिसणार नाही हे समायोजन आहे.

निसर्गात एक परस्परसाहचर्यही दिसते. म्हणजे प्राणी ऑक्सिजन घेतात आणि कार्बन-डाय-ऑक्साईड सोडतात, तर वनस्पती प्राणवायू सोडतात आणि कार्बन-डाय-ऑक्साईड घेतात. त्यांच्यातल्या परस्परसाहचर्याने दोघेही जगतात आणि हे साहचर्य करोडो वर्षे चालू आहे (मार्क्स म्हणतो अशी साहचर्य तत्कालिक असतात. त्यामुळे वर्गसंघर्ष अटळ असतो.)

अनेकदा निसर्गात पुढेच इतका मर्यादित असतो की, दोन जीव एकाच गोष्टीसाठी संघर्ष करतात, अन्यथा एक वाघ दुसऱ्या वाघाने केलेल्या शिकारीला स्पर्शसुद्धा करत नाही.

थोडक्यात, निसर्गात ह्या तिन्ही प्रक्रिया अस्तित्वात आहेत.

समायोजन म्हणजे भोवतालच्या परिस्थितीशी केलेली तडजोड असते आणि स्पेसीजमध्ये ही समायोजन करण्याची वृत्ती प्रबळ असते. जीव गमावण्यापेक्षा जीवन तडजोड करून टिकवणे हे त्याला गरजेचे असते.

दोन परस्परविरुद्ध क्रियादेखील एकमेकाला पूरक ठरू शकतात. अगदी मूलद्रव्याचे रेणू एकमेकाला इलेक्ट्रॉन वापरायला देत असतात; म्हणजे साहचर्य हे नैसर्गिकच असते.

जेव्हा काहीच पर्याय उरत नाही तेव्हाच संघर्षाचा मार्ग अवलंबला जातो.

आता आपण जनेटिक्सकडे येऊ. माणसाचे जीन गायीच्या जीनपासून वेगळे असतात हे निर्विवाद सत्य. त्यामुळे मनुष्य जातीचा म्हणून एक जीव आहे हे नक्की, पण त्याचबरोबर हेही तितकेच खरे की, प्रत्येक मनुष्याचा जीन DNA दुसऱ्याच्या जीनपेक्षा DNA पेक्षा वेगळा असतो. हा वेगळेपणा इतका की मुलाच्या DNA वरून बाप शोधून काढणे आता शक्य झाले आहे. म्हणजेच मनुष्य केवळ सामाजिक प्राणी नसतो, तर त्याला स्वतःचे स्वायत्त असे जनेटिक कोड असते; तेव्हा माणूस हा व्यक्ती म्हणून अस्तित्वात असतोच. आणि आता जनेटिक्समधला मार्क्सवाद्यांना न आवडणारा शोध म्हणजे माणसाच्या जनेटिक स्ट्रक्चरमध्ये चक्क एक जीन स्वार्थ ह्या गुणधर्माचेच प्रतिनिधित्व करतो. माणूस हा मूळचा चांगलाच असतो, असे गृहीत धरणाऱ्या मार्क्सला हा जीन ठाऊक नव्हता; पण आता तो मार्क्सवाद्यांना ठाऊक झाला, तर ते हा जीन पेलणार आहेत का?

मार्क्सने त्याच्या आधीच्या ज्या भौतिकवाद्यांची खरडपट्टी काढली ते तत्कालीन न्यूटनीयन भौतिकशास्त्र व जीवसायनशास्त्राचे बळी होते. कार्ल मार्क्सने नवीन आलेल्या डार्विनवादाला सामावून घेऊन स्वतःत बदल घडवून नवे समाजशास्त्र घडवले. आता नवीन जनेटिक्स आणि विज्ञानाच्या प्रकाशात मार्क्सवादी जुने समाजशास्त्र व अर्थशास्त्र टाकून नवे स्वीकारणार आहेत का?

मार्क्सचा भौतिकवाद तपासल्यानंतर त्याच्या ऐतिहासिक, भौतिकवादाकडे यायला काहीच हरकत नसावी. मी मागे म्हटल्याप्रमाणे प्रत्येक विचारप्रणाली भूतकाळ, वर्तमान आणि भविष्य यांची तपासणी करते. मार्क्सवाद ह्याला अपवाद नाही.

Men make their own history, but they do not make it just as they please! They do not make it under circumstances chosen by themselves, but under circumstance directly found, given and transmitted from the past. The tradition of all the dead generations weighs like a nightmare on the brain of living. And just when they seem engaged in revolutionising themselves and things, in creating something

entirely new precisely in such epoches of revolutionary crisis they anxiously, conjure up the spirits of the past to their service and borrow from them names battle, slogans and costumes in order to present the new scene of world history in this time-honoured disguise and this borrowed language [The Eighteenth Brumaire of Louise Bonaparte (1852) Moscow progress publishers 1958 p. 10]

मार्क्सला स्पष्टच दिसते की, इतिहासापासून मनुष्य मोकळा होऊ शकत नाही. त्यामुळे तो भांडवलशाही ही इतिहासातून निर्माण झालेली वर्तमान स्थिती मानतो. तिचा इतिहास शोधत तो मागे जातो.

The first premise of all human history is of course, the existence of living human individuals. Thus the fact to be established is the physical organization of these individuals and their consequent relation to the rest of nature of course we cannot here go either into the actual physical nature of man or into the natural conditions in which man finds himself geological Orohydrographical natural moal or climatic, and so on. The writing of history must always set out from these natural bases and their modification in the course history through the action of man.

Men can be distinguished from animals by consciousness by religion or anything else you like. They themselves begin distinguish themselves from animals as soon as they begin to produce their, means of subsistence a step which is conditioned by their physical organization. By producing their means of subsistence men are indirectly producing their actual material life.

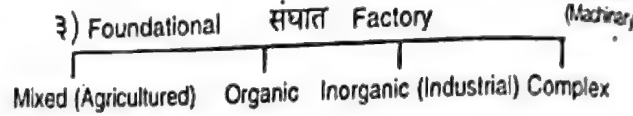
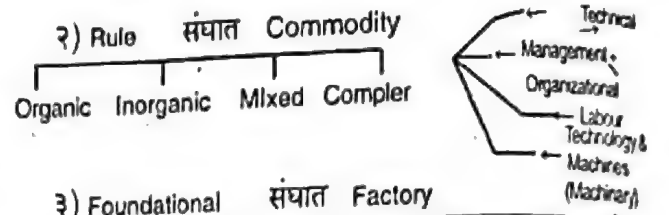
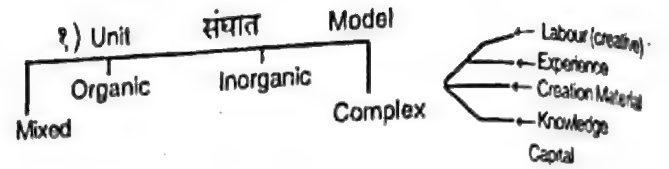
The way in which men produce their means pf subsistence depends first of all on the nature of the actual means they find in existence and have to reproduce. This mode of production must not be considered simply as being the reproduction of the physical existence of the individuals. Rather it is definite form of expressing their life, so they are what they are, therefore, coincides with their production both with what they produce and with how they produce. The nature of individuals thus depends on the material conditions determining their production.

[Karl Mark & Fredrich Engels The Geman Ideology (1845-46) New York, International Publishers 1963 Cpbk edition) P. 7]

माणसाच्या निसर्गाशी असलेल्या संबंधालाच विचार प्रथम करावा लागतो. ह्या संबंधात माणसाने केलेल्या कृतीचं इतिहासाचा कोर्स घडवत असतात. माणूस जेव्हा उत्पादन सुरू करतो तेव्हाच तो आपण इतर प्राण्यांपासून वेगळे आहोत हे उमजतो. मोड ऑफ प्रॉडक्शन म्हणजे काय उत्पादित करतो (कमोडीटी) आणि कशाने (उत्पादनसाधने, उत्पादित करतो हेच माणसासंदर्भात महत्वाचे ठरते.

हा सर्वच विचार उत्पादनकेंद्री आहे हे उघड आहे. त्यामुळेच मार्क्स १) उत्पादनसाधने २) उत्पादक (ह्यात प्रामुख्याने कामगार येतात) ३) उत्पादन पद्धती ४) उत्पादनसंघटना ५) उत्पादनसंबंध ह्यांचा विचार करतो. ह्यातील उत्पादन संघटनेचा तो थोडा कमीच विचार करतो. भांडवलदाराला तो उत्पादक मानतच नाही किंवा दुय्यम मानतो. ह्या साऱ्यामुळे आर्थिक संरचना तयार होते आणि तीच समाजाची पायाभूत रचना असून इतर साऱ्या रचना ह्या आर्थिक रचनावर उभ्या राहतात असे तो मानतो.

मार्क्सला समजून घ्यायचे असेल, तर प्रथम आपणाला उत्पादन संरचना समजून घ्यावी लागेल. माझ्या मते ही संरचना पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

४) Set up संघात - Company / Corporate Company

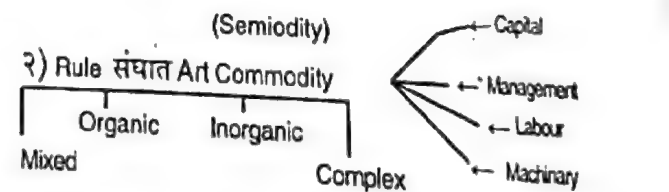
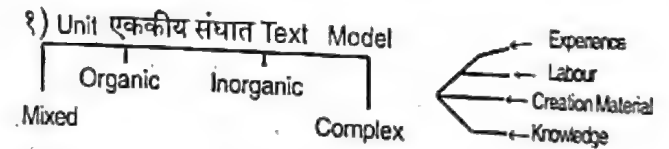
५) Micro संघात - Commodity Market

६) Macro संघात - Total Market

७) Mega संघात - Total Economic Structurer

कार्ल मार्क्स युनिट संघाताची साधी नोंद घेत नाही. तो सुरवात करते Rule संघातापासून वास्तविक कोणत्याही वस्तूचे उत्पादन व्हायचे असेल, तर प्रथम त्या वस्तूचे मॉडेल तयार व्हावे लागते. कोणत्याही वस्तूचे हे मॉडेल तयार होणे ही सृजनशील बाब असते आणि त्यामागे अनुभव, ज्ञान, संशोधक उभे असतात. ह्यातून कमोडीटीचे मॉडेल, ते मॉडेल तयार करणारी उत्पादने, साधने आणि उत्पादन पद्धती जन्मतात आणि मग कामगार, मशिनरी, भांडवल व भांडवलदार आणि व्यवस्थापक ह्यांच्या संयुक्त प्रयत्नातून उत्पादन सुरू होते. मार्क्सची गंगा उलटी वाहते तो उत्पादन संघाता मधून ज्ञान, अनुभव ह्यांच्या स्ट्रक्चर्सची निर्मिती होते असे मानतो.

वर दिलेली उत्पादन संरचना ही अर्थात कला आणि इतर ज्ञानालाही लागू होते. ती आपणाला पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

३) Foundational संघात Art Factory साहित्याबाबत छापखाना.

४) Set up संघात - Art Company / Corporate Company साहित्य Publishing House.

५) Micro संघात - Art Market - Book Market

६) Micro - Total Market

७) Mega संघात - Total Economy

साहित्यिकाने / कलावंताने निर्माण केलेली मूळ संहिता हीच ह्या व्यवहाराचा आधार असते आणि ती त्या कलावंताचा अनुभव, ज्ञान.

सृजनशील, क्षम, साधने व त्यांना वापरायचे तंत्रज्ञान ह्यातून निर्माण होते. ह्या मूळ संहितेनंतर मग उत्पादन सुरू होते.

कलावंत ही मूळ संहिता :

- १) स्वतःच्या आनंदासाठी.
- २) निर्मितीसाठी निर्मिती म्हणून.
- ३) उत्पादकाची मागणी आहे म्हणून.
- ४) एक प्रयोग म्हणून.
- ५) स्वतःच्या आविष्कारासाठी.
- ६) लोकांना आनंद द्यावा म्हणून.
- ७) लोकांत अनुभव व ज्ञान वाटून टाकावे म्हणून.
- ८) लोकांचे प्रबोधन व्हावे म्हणून.
- ९) लोकांच्या ज्ञानविश्व व अनुभवविश्वात बदल व्हावा म्हणून.
- १०) लोकांनी कृती करण्यास उद्युक्त व्हावे म्हणून.
- ११) स्वतःच्या कीर्तीसाठी, पैशासाठी, उपजीविकेसाठी.
- १२) स्वतःच्य विविध तृष्णापूर्तीसाठी म्हणून (ह्यासंदर्भात टीकाहरण हा ग्रंथ वाचा).

अशा अनेकविध कारणांसाठी निर्माण करतो. प्रत्येक वेळेला उत्पादकाची सत्ता चालेलच असे नाही. ही गोष्ट जितकी कलावंताला लागू आहे तितकीच वैज्ञानिक आणि विचारवंतांना लागू आहे. अलीकडे तर अनेक व्यक्ती मिळून Art Model / Knowledge Model / Commodity Model / Play Model निर्माण करताना दिसत आहेत.

अशी निर्माण झालेली मॉडेल्स आपण उत्पादक म्हणून उत्पादन करून खपवू शकतो असे वाटले की, उत्पादक ती उत्पादनासाठी घेतो. मानवजातीच्या इतिहासात अशी कित्येक मॉडेल्स आहेत ज्यांना उत्पादकांनी वर्षानुवर्षे हात लावलेला नाही / लावलेला नव्हता, पण तरीही ती निर्माण करणाऱ्यांनी निर्माण केलीच / करत आहेत. आइन्स्टाईनच्या थेरी ऑफ रिलेटिव्हिटीपासून कित्येक उपयोगी वस्तूपर्यंत, काफ्काच्या कादंबऱ्यांपासून ते बहिणाबाईंच्या कवितेपर्यंत अशी कित्येक मॉडेल्स निर्माण झालेत जी वर्षानुवर्षे पडून होती. आजही इतिहासात उत्पादनांअभावी जी आपल्यापर्यंत पोहोचलीच नाहीत अशी, कित्येक मॉडेल्स गायब झाली असतील. असो. सांगण्याचा मुख्य मुद्दा हाच की, ज्ञान आणि अनुभव ह्यांची स्ट्रक्चर्स ही उत्पादन यंत्रणेच्या पायावर उभी नसून ह्यांच्या पायावर तयार झालेल्या सृजनशील मॉडेल्सच्या पायावर अवधी उत्पादन यंत्रणा उभी आहे. अर्थात ह्या मॉडेल्सच्या निर्मितीसाठी इतर संरचना तितक्याच महत्वाच्या आहेत.

मार्क्सच्या काळात Factory हे फाऊन्डेशन संघात पूर्णच बहरात होते, तर Company ह्या सेटअप संघाता सुरवात झाली होती. मात्र, Corporate Company पाहायला मार्क्स ह्यात नव्हता. त्यानंतरची Commodity, Market, Total Market आणि Total Economy तो पाहत होताच.

मार्क्सने श्रमाचे दोन प्रकार केले होते.

- १) शारीरिक श्रम २) बौद्धिक श्रम

माझ्या मते ह्यात तिसऱ्या एक प्रकारच्या श्रमाची भर घालायला हवी. ती म्हणजे ३) भावात्मक श्रम. मी मागे वर्णन केलेल्या प्रत्येक श्रमात मग ते उत्पादनात्मक असोत की, सृजनात्मक. हे तीन उपप्रकार पडतात. भावात्मक श्रमाची गरज लागते म्हणून, तर शेतकरी काम करता करता गावाचा काम करण्याचा 'उत्साह' हा भाव टिकवण्यासाठी,

वाढवण्यासाठीही श्रम करावे लागतात. मार्क्सने ह्या श्रमाकडे फारसं लक्ष दिलेले नाही. अलीकडेच मेंदूबाबत झालेल्या संशोधनाने हे सिद्ध केले आहे की, मेंदूच्या भावकेंद्रात बिघाड झाला, तर बुद्धी काम करत नाही. कला, क्रीडा आणि विश्वानुभव घेताना, निर्माण करताना तर हे भावात्मक श्रम फारच महत्वाचे असतात. अनेक कलाकृती हे भावबळ नसल्यास सपाट होतात.

मार्क्स ह्या उत्पादनक्रियेच्या संदर्भात मग मानवाचा सारा इतिहासच तपासतो.

In broad outline we can designate the Asiatic the ancient, the feudal and the modern bourgeois modes of production as progressive epoch in the economic formation of society.

[Karl Mark : Selected writing.....penguin p. 68]

माणसाच्या प्राथमिक काळात त्याच्याकडे अश्मयुगीन दगडी हत्यारे होती. त्याचे उत्पादन समूहाने होते. उत्पादनसाधनांची मालकी समूहाकडे होती. उत्पादन फार कमी असल्याने ते उरतच नसे. उलट आपल्या उत्पादनावर दुसऱ्या टोळीचे लोक घाला घालतील अशी साधार भीती होती.

दुसऱ्या टप्प्यात दगडाऐवजी धातूची हत्यारे आली. त्यामुळे शेती शक्य झाली. त्यामुळे कूळ निर्माण झाले आणि पुढे कुटुंब निर्माण झाले. धातूच्या हत्यारामुळे हस्तकौशल्य वाढले व त्या लोकांचा कारागीर हा वर्ग उदयाला आला. कुटुंब उत्पादन घटक बनले. पण तरीही सर्व कुटुंबे कारागीर एकमेकाला पूरक काम करत उत्पादन साठवता येऊ लागले. त्यामुळे वस्तू विनिमय शक्य झाला. टोळ्याटोळ्यांचे संबंध आले.

तिसऱ्या टप्प्यात प्रथमच उत्पादनसाधनांची मालकी स्वतःकडे ठेवणाऱ्या लोकांचा उदय झाला. त्यांनी उत्पादनसाधने, जमीन आपल्या मालकीची करून त्यावर राबणाऱ्यासाठी गुलाम नावाचा दर्जा निर्माण केला. हे सर्व करण्यासाठी कायद्याची गरज होती. दंडशासन आवश्यक होते. त्यातूनच 'राज्य' ह्या संस्थेची निर्मिती झाली. श्रम करणारे आणि श्रम न करणारे असे दोन वर्ग झाले. मालक शरीरश्रमांना हीन मानत. त्यामुळे श्रमांनी प्रतिष्ठा गमावली. गुलामाच्या साहाय्याने धरणे, रस्ते, कालवे, इमारती, जहाजे निर्माण झाले. धातूशास्त्रे विकसित झाल्याने लोहार, सुतार, विणकर असे उत्पादन साधनांच्या आधारे वर्ग निर्माण झाले.

चौथ्या टप्प्यात लोकसंख्या आणि लागवडीखालची जमीन ह्यांच्यात वाढ झाली. ह्या सर्वांना गुलाम ठेवण्यापेक्षा त्यांनी निर्माण केलेल्या उत्पादनाचा हिस्सा त्यांच्याकडून वसूल करणे हे अधिक सोपे होते. ह्यामुळे उत्पादक हाच मालक झाला आणि तो आपला हिस्सा सरंजामदाराला देणे पसंत करू लागला. त्यामुळे उत्पादन वाढीला चालना मिळाली. उत्पादन साधनांचा शोध लागला. जहाजे, कागद, छपाई, दुर्विणी, होकायंत्रे, पर्वनचककी ह्यांच्या शोधामुळे अतिरिक्त उत्पादन खपवण्यासाठी नवीन व्यापाराच्या सोयी वाढल्या. नवीन व्यापारी वर्ग निर्माण झाला आणि ह्याच काळात भांडवलशाहीचे बीज पेरले गेले.

मी हा इतिहास मांडताना मला हवा असलेला थोडासा बदल केलाय. कारण दुसऱ्या टप्प्यात भारतात लोहार, सुतार, शेतकरी हे सर्वच एकमेकाला पूरक काम करत. गाव हे स्वयंपूर्ण असे आणि गावाचे उत्पादन गावातच संपे. आता ह्या परस्परपूरकतेत दलिताने आणि शेतकरी शेतमजुरांचे किती शोषण होई हे सर्वज्ञात आहे. ह्या सर्व टप्प्यात मार्क्सने उत्पादन साधने महत्वाची मानलेत, पण ती कशी निर्माण झाली ह्याचा

विचार केलेला नाही. मी मागेच म्हटल्याप्रमाणे ज्ञान आणि अनुभव ह्यांच्याच आधारे कोणीतरी ही सारी उत्पादनसाधने तयार केली असणार व दुसरी गोष्ट ह्या सान्या टप्प्यावर राज्य हेही महत्वाचे काम करते. शेतकरी, शेतमजूर ह्यांना संरक्षकदार राजे हे संरक्षण देत असत व ह्या संरक्षणाची किंमत म्हणून शेतकरी काही हिस्सा राजाला देत. म्हणजे इथे उत्पादनापेक्षा संरक्षण ही तृष्णाच महत्वाची ठरली. ह्या कालखंडावर असलेल्या धार्मिक पण्डितांविषयी मी इतरत्र भरपूर लिहिले आहे. उत्पादनसाधनांपेक्षा ह्या सर्व कालखंडावर तथाकथित धार्मिक ज्ञानाने ब्राह्मणशाहीनेच जास्त प्रभाव गाजवला ही ऐतिहासिक वस्तुस्थिती आहे. थोडक्यात ज्ञान, अनुभव, शासन, संरक्षण ह्या सान्या संरचनांचा आर्थिक संरचनांइतकाच खोल ठसा ह्या कालखंडावर आहे. तत्कालिन धार्मिक ज्ञान हे त्याकाळाच्या लोकांना पटत होते, म्हणूनच त्यांनी त्यावर विश्वास ठेवला. माणूस का निर्माण झाला? पाऊस का पडतो? ह्याचे त्यांना लॉजिकली उत्तर हवे होते. असे उत्तर धर्माने त्यांना दिले. माणूस यम-यमी किंवा अॅडम इव्हापासून तयार झाला किंवा ईश्वर वा देव पाऊस पाडतो ह्या उत्तराने त्यांच्या जिज्ञासेचे समाधान होई. त्याच्या ह्या श्रद्धा आज आपणाला चूक वाटतात. कारण आज वेगळे ज्ञान आपल्याजवळ आहे, पण त्यावेळच्या माणसाला आपण त्याच्या काळात जाऊन पाहिले, तर धर्माने दिलेले उत्तरच पटले असणार. वस्तुस्थिती अशी आहे की, त्यावेळच्या धार्मिक ज्ञानामुळेच जेवढे शोषण दलितांचे झाले तेवढे तथाकथित उत्पादन संबंधामुळे झालेले नाही. धर्म नसता तर हे उत्पादनसंबंध देखील टिकले नसते. युरोपमधली संरक्षकशाही तर पवनचक्कीमुळे नव्हे, तर रानटी जर्मन आक्रमणामुळे अवतरली. ह्या आक्रमणांनी त्रस्त झालेल्या मातब्बर लोकांनी नातेवाईक, शेतकरी आणि सैनिक यांचा कोट उभा केला. आक्रमणाने दळणवळणाची साधने बंद पडली. व्यापार थांबला आणि मग ह्या कोटाच्या आत संरक्षकशाही आली, म्हणजे इथेही आक्रमकांपासून संरक्षण हे कारण दिसते. ज्याक्षणी कोट उद्ध्वस्त करणाऱ्या बंदुका आणि तोफा आल्या त्याक्षणी ही संरक्षकशाही कोसळायला लागली. भारतात संरक्षकशाही कोसळण्याचे कारण इंग्रजांची उत्पादनसाधने नव्हती, तर इंग्रजांची हत्यारे, बंदूक, तोफखाना आणि शिस्तबद्ध सैन्य होती. त्यांनी त्या जिवावर एतद्देशियांचा पराभव केला. त्यानंतर इंग्रजांचे ज्ञान आले, धर्म आला आणि इथे राजाराम मोहन रॉय सारखे समाजसुधारक झाले आणि मग जेव्हा इंग्रजांना गरज वाटली तेव्हा उत्पादनसाधने आली. भारतात उत्पादनसाधने येण्याआधीच भारतीय इंग्रजी भांडवलशाहीचे सदस्य झाले होते. थोडक्यात, इथे राज्यसत्ता ही अधिक प्रभावी ठरली. भारतीय व्यापाराची वाट तर इथल्या जातीयव्यवस्थेने आणि ब्राह्मणशाहीनेच लावली.

ह्या सर्व कालखंडाचे चित्र नीट पाहिले तर अनुभव व ज्ञान ह्यांच्यातून निर्माण झालेली ज्ञानव्यवस्था आणि संरक्षणाची हमी देणारी राज्यव्यवस्था ह्यांनीच ह्या कालखंडावर प्रभुत्व गाजवलेले दिसते. ह्या काळातील भारतीय व्यापारी हे ह्या संरक्षणेच्या तृष्णेतून मुक्त होते. समुद्रावर सतत जीव गमावण्याची भीती असते. ही जीव गमावण्याची ज्यांची तयारी होती त्यांनीच व्यापारी धाडसे केली. खरे तर राजे लोकांपेक्षा हेच लोक पराक्रमी होते. ह्यांच्या सफरींच्या अनेक चिंत थरावर कथा तत्कालिक वाडमयाने नोंदवल्या आहेत. क्षत्रियाच्या क्षात्रतेजाइतकेच व्यापाऱ्यांचे हे वैश्यतेजही फार महत्वाचे असते. भारतात इ. स. एक हजारानंतर ह्या वैश्यतेजाचा लोप झाला आणि सर्व व्यापार परकीयांच्या ताब्यात गेला.

ह्याचा नेमका काय परिणाम झाला ते नंतर बघू. आता आपण पुनः मार्क्सकडे वळू.

मार्क्सने भांडवलशाहीचा १) उगम २) विकास ३) वर्तमान आणि ४) भविष्य ह्या सान्यांची चर्चा केली आहे.

मार्क्सने पवनचक्कीने संरक्षकशाही, तर वाफेच्या यंत्राने भांडवलशाही निर्माण केली, असे म्हटले आहे. पुन्हा एकदा प्रश्न येतो वाफेचे यंत्र कसे तयार झाले? पाण्याने भरलेले भांडू तडतडू लागण्याचा अनुभव आला ते वाफेत काहीतरी शक्ती असली पाहिजे हे त्यानंतर झालेले ज्ञान आणि मग ह्याचा शोध घेऊन तयार केलेले वाफेच्या यंत्राचे पहिले मॉडेल त्या मॉडेलमध्ये घडवून आणलेल्या सुधारणा ह्या घडामोडी खरेतर महत्वाचे आहेत हे वाफेचे यंत्र काही कुठल्या भांडवलदाराला हवे होते म्हणून शोध अगळे गेले नव्हते, तर ज्ञानपिपासेतून ते तयार झाले. उत्पादक नंतर गुस्तारू दुसरी गोष्ट वाफेच्या यंत्राआधीही भांडवलशाही अस्तित्वात होती तिच्या काय कारायेचे. इटाली आणि फ्लॅन्डर्समध्ये तिथल्या व्यापाऱ्यांनी तेगडे ते शतकातच तिथे प्रचंड फॅक्टऱ्या उघडल्या होत्या आणि ह्या फॅक्टऱ्या व वॉशर्स, व्हीवर्सपासून क्लर्क्सपर्यंत सर्व काम करत होते. ह्या फॅक्टऱ्यात व उत्पादनसाधनांची मालकी ह्या व्यापाऱ्यांकडे होती, कामगारांकडे नव्हते व कामगारांना कामाचे वेतन दिले जात असे? हा चमत्कार घडला कस व ह्याचे उत्तर उत्पादनसाधनात नाही, तर वितरण साधनात आहे. माल वा ते न्यायला जहाजे, जहाजासाठी होकायंत्रे, हिशोबासाठी कागद अशी वितरण साधने निर्माण झाली आणि त्यांनी ही भांडवलशाही जन्माला घातली अशाच पद्धतीच्या फॅक्टऱ्या भारतीय सार्ववाद्यांनी जन्माला घातले हे होत्या. त्यांचीही गिल्डस होती, पण मी मागे म्हटल्याप्रमाणे वैश्यतेजाचा लोप झाला आणि भांडवलशाही निर्माण होण्याची सारी शक्यताच संपुष्टात आली.

युरोपमध्ये ह्या व्यापाऱ्यांनी निर्माण केलेल्या मालाची चढाउ संरक्षकदारांना लागली आणि मग कोटाच्या आतील सर्फंडेकी काहीच संरक्षकदारांना पैसे देऊन स्वतःची सुटका करून शहराकडे धाव घेतले आणि ह्या फॅक्टऱ्यांना कामगार मिळाले. ह्याचवेळी क्रूसेडस झाली. १३ क्रूसेडमध्ये लढणाऱ्यांना सर्फंडेमधून मुक्त करण्याचे आश्वासन मिळाले. त्यामुळे अनेक मुक्त झालेले लोक शहरात स्थिर झाले. ह्याचवेळी इस्लामच्या धडक मोर्चाने ग्रीक व रोमन लोकांचे ज्ञान व विज्ञान उपलब्ध झाले. त्यातच इ. स. १००० साली कयामत होणार हे चर्चमय भविष्य साफ चुकले आणि लोकांची चर्चवरील श्रद्धा हलली. ह्यातून पुढे मार्टिन ल्यूथरचा मार्ग मोकळा झाला आणि नंतर तर कॅल्वीनने प्रोटेस्टंटवादाने व्यापार करण्यास उत्तेजनच दिले. ह्यातूनच हळूहळू वैज्ञानिक जन्मले. त्यांनी नवे विज्ञान आणले. ह्या सान्यांनी भांडवलशाही जन्माला घातली. प्रथम शास्त्रज्ञांनी विज्ञानाच्या आधारे नवीन यंत्रे तयार केली. मग भांडवलशाही जन्मली.

थोडक्यात, भांडवलशाही ही उत्पादनसाधनांनी नव्हे, तर वरील स्मृति घटकांनी जन्माला आली आणि ह्याच घटकांनी नंतर उत्पादन साधने जन्माला घातली. ह्या उत्पादन साधनांनी मालकी मिळवणारा मक्तेदारी जन्माला आला.

मार्क्सने व्यापाऱ्यांना हे श्रेय दिले नाही, ह्याचे कारण मार्क्स अजून मानत होता की, ह्या व्यापारीवर्गाचा उत्पादनात काहीच वाटा नसत नाही. प्रॉडक्सस इकडून तिकडे करणारा हा वर्ग त्याच्या दृष्टीने तो कसलेच फायदा करत नव्हता. वास्तविक वितरण हादेखील आर्थिक संरचनेचा एक उत्पादनाइतकाच महत्वाचा कणा आहे, पण उत्पादनाने आंधळ्या

झालेल्या मार्क्सला तो दिसला नाही. कामगारांच्या शारीरिक श्रमापुढे बौद्धिक श्रमांनाही दुय्यम स्थान देणाऱ्या आणि सृजनात्मक श्रमांना तर विचारातही न घेणाऱ्या मार्क्सला वितरणात्मक श्रम कळणे अशक्यच होते.

मार्क्स वर्तमानकालीन भांडवलशाहीकडे कसे पाहात होता. त्याच्या मते ह्यात दोन वर्ग होते : १) भांडवलदार २) कामगार. ह्याशिवाय बौद्धिक श्रम करणाऱ्यांचा एक वर्ग होताच. भांडवलदाराकडे उत्पादनसाधने व कच्चा माल तर कामगाराकडे श्रम होते. उत्पादनसाधने, कच्चा माल व श्रम ह्या तिन्ही क्रय वस्तू. भांडवलदार कामगारांकडून श्रम विकत घेतो आणि मग तिन्ही क्रयवस्तूंच्या संयोगाने उत्पादन होते. ह्यातील कच्चा माल व उत्पादनसाधने ह्या निर्जीव क्रयवस्तू, तर कामगार हा सजीव. म्हणजे उत्पादक हे फक्त कामगार ह्या सजीवामुळे होते. आता हे उत्पादन तो समाजात अधिक किमतीला विकतो ही अधिक किंमत त्याला मिळते कोदून? त्याने जर उत्पादन केलेलेच नसते. मग राहाता राहिला कोण? कामगार! म्हणजेच त्याला जो नफा मिळवायचा असतो तो त्याला कामगाराला कमी पैसा देऊनच मिळवावा लागणार, म्हणजे भांडवलदार कामगाराला जे वेतन देतो ते कमी देऊनच म्हणजेच त्याचे शोषण करून तो नफा कमावतो. कामगाराला तो उत्पादन करण्यासाठी जिवंत राहिल इतपतच वेतन देतो. कामगार मात्र त्याला मिळणाऱ्या वेतनापेक्षाही अधिक श्रम करतो आणि ही जी अधिकची श्रमशक्ती असते तिचेच रूपांतर नफ्यात होते आणि हा नफा भांडवलदार स्वतःकडे ठेवतो.

भांडवलदार हा सगळा उद्योग कशासाठी करतो, तर नफा कमवण्यासाठीच. नफा वाढवणे ही तर त्याची प्रेरणाच असते. अधिक नफा मिळवण्यासाठी त्याला उत्पादनखर्च कमी करायचा असतो. हा उत्पादनखर्च करायचा एकच उपाय असतो १) कमीत कमी वेतनात जातीत जास्त श्रम करून घेणे. त्यासाठी कामगाराला कमीत कमी वेतनात जास्तीत जास्त तास काम करून घेणेही गरजेचे असते. २) उत्पादनसाधनांची उत्पादनक्षमता वाढणे गरजेचे असते. त्यासाठी तो अधिकाधिक उत्पादनक्षमतेची यंत्रे वापरतो. ह्यामुळे त्याच्या श्रमशक्तीवरील खर्चाचे प्रभाव कमी होते, पण श्रमशक्ती तेवढीच उत्पादनक्षम असते. यांत्रिक उत्पादनक्षमतेत वाढ झाली, तर काय होते. उत्पादनसाधने आणि कच्चा माल ह्यांचे रूपांतर होते. ह्या अधिकच्या उत्पादनात श्रमशक्ती ओतली न गेल्याने एकंदर भांडवलाच्या मानाने त्याचे नफ्याचे प्रमाण घटते. हे प्रमाण त्याला काही करून वाढवायचे असते किंवा कायम राखायचे असते. त्यासाठी अधिक अधिक उत्पादन करणे गरजेचे बनते. सगळेच भांडवलवाले ह्या उत्पादनाच्या अतिरेकास लागतात आणि भरमसाठ उत्पादनामुळे बाजारात अतिरिक्त माल येतो. त्याचा उठाव होत नाही आणि आर्थिक मंदीची सुरवात होते. ह्यामुळे सगळी संरचनाच कोसळते. मालाला उठाव नसल्याने मालक उत्पादन थांबवतात. त्यामुळे कारखान्यांना टाळे लागते. कामगार बेकार होतात, फॅक्ट्र्या बंद पडल्याने मध्यवर्गीही बेकार होतो. मालाला उठाव नसल्याने लहान भांडवलदार, गरीब निकालातच निघतात. अनेकांचे दिवाळे वाजते. ह्या बेकार लोकांची खरेदीशक्ती संपुष्टात आल्याने त्यांच्याकडून होणारी खरेदीही थांबते. त्यामुळे आणखी माल पडून राहतो. आणखी कारखाने बंद पडतात.

कारखाने बंद पडले तरी कच्चा माल असतो. उत्पादन साधने असतातच. बंद पडलेल्या कारखान्यात नसतो तो फक्त कामगारच. कामगाराला हे जेव्हा स्वच्छ दिसते तेव्हा त्याच्या लक्षात येते की, आपण

सर्व कामगार एकत्र आलो आणि कारखाने चालवले, तर हा गाडा पुन्हा चालू होऊ शकतो. मग त्याला कळते की, अरेच्या भांडवलशाहीत मालकी वैयक्तिक असली तरी उत्पादन आपण सर्व कामगारच करीत होतो. मग हा सर्व कामगारवर्ग 'वर्ग' म्हणून एकत्र येतो. भांडवलदाराचे परिवर्तन करणे शक्यच नसते. भांडवलशाहीचा कामगार हा स्वैर असतो. तिचे माल उत्पादनावर नियंत्रण असते ना नियोजनाशी नाते असते. त्यामुळेच कामगार मग भांडवलदारांना हटवतात. भांडवलशाहीला मूठमाती देतात. काहीवेळा भांडवलदारांच्या संरक्षणासाठी राज्यशासन येते. कारण भांडवली समाज रचनेत खासगी प्रॉपर्टीचा हक्क मान्यच केलेला असतो. मग कामगार हे राज्यशासनच उलथून टाकतात आणि कामगारांचे राज्य स्थापन करून साम्यवादी राजवट स्थापन करतात.

हे सर्व विवेचन वाचले की, एक गोष्ट स्पष्ट होते ती म्हणजे मार्क्स इथे फक्त उत्पादनाची चर्चा करत आहे. मार्क्सचा हा उत्पादनकेंद्री दृष्टिकोन आध्यात्मवाद्यांना नेहमीच त्रासाचा वाटत आला आहे. मला स्वतःला तो त्रासाचा वाटत नाही. कारण ज्यांना विश्वानुभव मिळाला आहे त्याला एक गोष्ट स्पष्टच कळेल ते म्हणजे मोक्ष हे सृजन आहे, पण ते असे सृजन आहे ज्याचे उत्पादन होऊच शकत नाही. बुद्ध साधनेने स्वतःत निर्वाणाचे सृजन करू शकतो, पण तो इतरांत निर्वाण निर्माण करू शकत नाही. फार फार तर इतरांनी स्वतःत निर्वाणाचे सृजन कसे करावे ह्याविषयी तो एक पद्धती एक मेथड सांगू शकतो. मात्र, निर्वाण किंवा मोक्ष हा ज्याने त्याने स्वतःच निर्माण करायचा असतो; म्हणजेच उत्पादन ही गोष्ट विश्वानुभवाच्या संदर्भात गैरलागू आहे.

आता क्रीडेचा विचार केला तर काय होते? पूर्वी फुटबॉलचा खेळ संपला की संपली त्याचे उत्पादन होऊ शकत नसे, पण शूटिंग करणार कॅमेरा जन्मला आणि हाच खेळ उत्पादनाच्या क्षेत्रात आला. आज हा खेळ शूट करून तो इतरांना दाखवता येतो. हे इतर खेळांनाही लागू आहे. थोडक्यात, १९७० नंतर जगात जे महत्वाचे बदल घडले त्यात क्रीडाक्षेत्र हे जे सृजन होते आणि ज्याचे उत्पादन अशक्य होते ते उत्पादनाच्या परिघात आले.

अशाच प्रकारचे परिवर्तन कलाक्षेत्रात झाले. पूर्वी गायन हे एकदा झाले की, झाले. त्याचे सृजन संपले की उत्पादन व्हायचेच नाही. चित्रकला आणि शिल्पकला ह्यांचीही हीच अवस्था होती. नृत्य, नाटक ह्यांचीही हीच अवस्था होती. आज ध्वनिमुद्रणामुळे त्यातील क्रांतिकारक शोधांमुळे गायनाचे उत्पादन शक्य झाले. वाचिक भाषेचे उत्पादन शक्य झाले. चित्रकला आणि शिल्पकला ह्यात नकलीकरणाचे तंत्र तितके विकसित झाले की, तिथेही चित्राच्या व शिल्पाच्या नकली शक्य झाला. नृत्य आणि नाटक ह्यांचेही शूटिंग करून त्यांचे वितरण करणे शक्य झाले.

ह्या सर्वच गोष्टींचा साहित्यावर फार मोठा परिणाम झाला. लिखित चिन्हांच्या शोधांमुळे पूर्वी उत्पादन ही फक्त साहित्याचीच मक्तेदारी होती. ह्या मक्तेदारीला इतर कलाक्षेत्रातील उत्पादनांनी शह द्यायला सुरवात केली. परिणामी साहित्याचे विस्थापन झाले. (Displacement of literature) पूर्वी कलाक्षेत्रीय उत्पादनात साहित्याचा वाटा शंभर टक्के होता. आता तो धसरत चालला आहे. आज कलाक्षेत्रीय उलाढालीत साहित्याचा टर्नओव्हर पाच टक्केसुद्धा राहिलेला नाही. आपली ही नाहीशी झालेली मक्तेदारी साहित्यिकांना पेलली नाही. त्यामुळेच सततच खंत,

उसासा, निराशा व्यक्त होताना दिसते कधी कधी इतर कलाक्षेत्रीय उत्पादनाचा व त्या क्षेत्राचा द्वेष, मत्सर ही आढळतो. कधी कधी आपले उत्पादन शाबूत तर राहणार आहे का असाही प्रश्न व्याकुळ करून उठतो. औद्योगिक भांडवलशाहीत हस्तकारागिरांना जसे नष्ट केले तसे हे औद्योगिकोत्तर उत्पादन साहित्यिकांना नष्ट तर करणार नाही अशी शंका वारंवार व्यक्त होताना दिसते. वास्तविक शब्द हे चिन्ह स्वतंत्र चिन्ह आहे. त्यामुळे ते जोपर्यंत आहे तोपर्यंत साहित्याला मरण नाही. मात्र, साहित्याचे केंद्रवर्ती स्थान मात्र कायमचे गेले ह्यात शंका नाही.

मार्क्सला क्रीडा आणि कला ह्या क्षेत्राबाबत असे काही होईल ह्याची सुतराम कल्पना नव्हती. परिणामी नवीन पद्धतीच्या उत्पादनांनी निर्माण केलेल्या समस्यांचे चित्रण त्याला करता येणे शक्यच नव्हते. त्यामुळेच जिला मी चिन्हीय भांडवलशाही (Semiotic Capitalism) म्हणतो ती त्यांच्या स्वप्नातसुद्धा नव्हती. खरेतर भांडवलशाहीपेक्षा पैसेवाद हा शब्द अगदी योग्य आहे. चिन्हीय पैसेवाद (Semiotic Moneyism) हा एक नवाच प्रकार आहे. ह्या चिन्हीय पैसेवादने काही महत्त्वाचे प्रश्न कलाक्षेत्रात निर्माण केले आहेत. त्याची चर्चा आपण नंतर करू. सांगण्याचा मुद्दा इतकाच की, मार्क्सचे सर्व विचार हे विसाव्या शतकापेक्षा एकोणिसाव्या शतकातील भांडवलशाहीलाच लागू होतात.

मार्क्सच्या भांडवलशाहीत १) उत्पादन साधने २) श्रम ह्यांनाच स्थान आहे. संशोधकाने शोधलेल्या मॉडेलला फारसे स्थान नाही हे स्पष्टच आहे. त्यामुळे रशियात नंतर मॉडेलसना का दुय्यम स्थान मिळाले. सृजनात्मक श्रम का दुय्यम झाले हे सहज कळावे. मार्क्सच्या मते श्रमातून उत्पादन होते. एकीकडे मार्क्स सांगतो, उत्पादनसाधने वाढली किंवा अधिक उत्पादन करणारी उत्पादनसाधने आली की, उत्पादन वाढते आणि दुसरीकडे श्रम हेच उत्पादन करतात. आता जर श्रमच उत्पादन करत असतील, तर कामगार वाढले की, श्रम वाढून किंवा कामगारांचे तास वाढून श्रम वाढले की, उत्पादनसाधने कितीही सुधारली, तर ह्या श्रमाच्या हिशेबात उत्पादनवाढ न्हायलाच हवी, पण प्रत्यक्षात मात्र श्रमाबरोबर उत्पादन जसे वाढते तसेच उत्पादनसाधने वाढली किंवा त्यांची गुणवत्ता वाढली तरी उत्पादन वाढतेच. म्हणजे उत्पादन केवळ श्रमावर अवलंबून नसते, तर उत्पादन साधनावर अवलंबून असते हे उघडच आहे. हीच गोष्ट कच्च्या मालाबाबत आहे. कच्च्या मालाच्या गुणवत्तेवरही उत्पादन अवलंबून असते. उदा. काही खाणीत सोन्यासाठी प्रचंड मेहनत करावी लागते, तर काही खाणीत कमी. इथे त्या खाणीत सोने असण्याचा जो कच्चा माल असतो त्यात किती सोने आहे ह्यावर उत्पादन अवलंबून असते. ह्या सर्व गोष्टीबरोबरच महत्त्वाचे असतात ते भांडवलदाराचे संघटनात्मक श्रम व त्याची गुणवत्ता. मार्क्स फक्त श्रमाचा उल्लेख करतो. श्रमाच्या गुणवत्तेचा नाही. ह्या गुणवत्तेवरही उत्पादन अवलंबून असते. भांडवलदाराने चुकीचे निर्णय घेतले, व्यवस्थापक चुकीचे निवडले, तर त्याचा परिणाम उत्पादनावर होतो. ह्याशिवाय मार्केटमध्ये किंवा समाजात त्या उत्पादनाचे वितरण, जतन, संरक्षण वगैरे कसे होते ह्यावरही त्याची मागणी अवलंबून असते आणि ही मागणीही उत्पादनावर नियंत्रण ठेवते. मार्क्स फक्त उत्पादकीय श्रमावर भर देतो आणि त्यामुळेच भांडवलशाहीचे अत्यंत एकांगी चित्रण करतो. प्रश्न असा निर्माण होतो की, तो हे असे का करतो? ह्या प्रश्नाचे उत्तर मार्क्सवर असलेला भूतकाळाचा पगडा हे आहे.

मार्क्स त्याच्या भूतकाळात जे उत्पादन होते ते उत्पादन डोळ्यासमोर आणतो. प्राचीन काळी कारागीर उत्पादन करे व तोच ते उत्पादन विकत

असे म्हणजेच कारागिराला जो नफा मिळत असे तो त्याच्या श्रमाचा अर्ध मातर्स म्हणतो. भांडवलशाहीत प्रथमच ह्या व्यवहारादरम्यान भांडवलाला आला आणि त्याने उत्पादनसाधनाची मालकी आपल्याकडे ठेवून कारागिराला वेतन देऊन जास्तीत जास्त नफा स्वतःच वळकावण्यास सुरवात केली. हे कामगाराचे शोषण आहे. उदा. कर्वार हा जेव्हा शेत धिगत असे तेव्हा तो तो शेला स्वतःच विके आणि त्याने त्या शेत्यास श्रम केले म्हणून कबिराला शेत्यासाठी जो खर्च येई त्यापेक्षा अर्ध किंमत गिन्हाईक त्याला स्वतःहून देत असे. वरकरणी मार्क्सचे हे म्हण कोणालाही पटेल, पण अधिक खोलात शिरले, तर स्पष्ट होईल की, उत्पादनसाधने असायची ती कारागिराची असत; म्हणजे त्याच्याजवळ उत्पादनसाधने असत. त्यामुळेच उत्पादनसाधने जवळ असण्याचेही उत्पादनसाधने असत. अनेकदा तर जे उत्पादन होई त्याचे डिझाईन वस्तूच्या किमतीत असत. अनेकदा तर जे उत्पादन होई त्याचे डिझाईन इतके अप्रतिम असे की, त्यासाठी कारागिराला राजे लोक खूप होई पैसे देत; म्हणजे इथे सृजनशीलतेचे पैसेही मिळत असत. थोडक्यात पूर्वीही जे पैसे मिळत त्यात १) सृजन २) मालकी ३) उत्पादक श्रम ४) संघटन ह्या सान्यांचे पैसे मिळत. फक्त पूर्वी ह्या सर्व गोष्टी एकच व्यक्त करत असे (किंवा घट). औद्योगिकीकरणानंतर विभागणी झाली आता उत्पादक श्रमांना फारच कमी पैसे मिळू लागले. मार्क्स भांडवलदाराचे संघटनात्मक श्रमांना काहीच किंमत देत नाही. वास्तविक भांडवल संघटनात्मक श्रमाचे पैसे त्याच्या नफ्यात अंतर्भूत करतो. किंबहुना स्वतःच्या संघटनात्मक श्रमाचे त्याने घेतलेले पैसे म्हणजे नफा असा म्हणायला हरकत नाही. मार्क्सच्या काळात भांडवलदार उत्पादक श्रमांना कमीत कमी पैसे देऊन संघटनात्मक श्रमाचे जास्तीत जास्त पैसे उकळ असे. ही पिळवणूक होती, पण भांडवलदार इथेच थांबत नसे, तर सृजनात्मक श्रमिकालाही कमीत कमी पैसे देत असे; म्हणजेच भांडवलदाराचे केवळ कामगारालाच नव्हे, तर सृजनात्मक श्रमिकालाही लुबाडत असे त्याला कमीत कमी पैसे देऊ संघटनात्मक श्रमाचे जास्तीत जास्त पैसे गिन्हाईकाकडून वसूल करायचे ही त्याची वृत्ती होती. आजही ही वृत्ती बदललेली नाही. फक्त सृजनशील श्रमिक आणि उत्पादकीय श्रमिक जाणू झाल्याने त्याला स्वतःवर मर्यादा घालावी लागली आहे.

थोडक्यात, उत्पादन केवळ उत्पादकीय श्रमामुळे होत नाही, तर त्या सर्व प्रकारच्या श्रमांचा वाटा असतो तसेच उत्पादनसाधने व कच्चा माल हेही उत्पादनाला जबाबदार असतात. नफा कामगारांच्या केवळ अधिक श्रमशक्तीमुळे नव्हे, तर भांडवलदाराचा संघटनात्मक श्रमामुळे निर्माण होतो, किंबहुना नफा हा जसा सृजनात्मक, उत्पादनात्मक आणि संघटनात्मक श्रमामुळे निर्माण होतो. तसा तो जतनात्मक, संरक्षणात्मक वितरणात्मक वगैरे सर्व श्रमामुळे निर्माण होत असतो. एखादा व्यापार वस्तू निर्माण करत नाही, पण ती जतन करतो, वितरण करतो आणि श्रमाचा मोबदला म्हणून तो नफा कमावतो. ह्याचा अर्थ भांडवलदार व्यापारी शोषण करत नाहीत, असा मात्र बिलकूल नाही. अनेकदा लोक इतरांच्या श्रमाना कमी मोबदला देऊन स्वतःच्या श्रमाचा मोबदला वाढवत असतात. अशावेळी इतर श्रमिकांना लढेच लढवावे लागतात किंबहुना समूहवादी अर्थवादाचे (ज्यात मार्क्स ही येतो) सर्वात मोठे योगदान हे त्यांनी अशाप्रकारे लढवलेले लढे हेच आहे. मार्क्सवाद एका अर्थाने मानवतेने दिलेली धमकीच होती आणि ह्या धमकीमुळे भांडवलशाही सुधारली ही वस्तुस्थिती आहे.

नफा कमावणे हा भांडवलदाराचा हेतू असतो आणि नफा कमवण्यासाठी त्याला उत्पादनखर्च कमी करायचा असतो हे खरेच आहे. मात्र, नफा कमावण्यासाठी तो केवळ उत्पादनखर्च कमी करेल असे नाही, तर बाजारात वस्तूची किंमत कशी वाढेल तेही पाहील. ह्यासाठी त्या वस्तूच्या उत्पादनावर स्वतःची मक्तेदारी कशी निर्माण होईल तेही पाहील. मार्क्सने उत्पादक बाजारातील मागणी लक्षात न घेता केवळ उत्पादनखर्च कमी करण्यासाठी धडाधड उत्पादन वाढवत सुटेल असे गृहीत धरले आहे आणि हे गृहीतक चुकीचेच आहे. बाजारात मागणी नसताना तो कशाला अनावश्यक उत्पादन वाढवेल? त्यामुळे ज्या गृहितकावर मार्क्सने पुढची इमारत रचली त्या इमारतीला काहीच अर्थ उरत नाही. अनेकदा तर उत्पादनखर्च कमी झाला की, स्वस्त दराने वस्तू देणे परवडते. त्यामुळे तो भांडवलदार प्रथम धडाधड उत्पादन वाढवतो. स्वस्त झाल्यामुळे मागणीही वाढते, पण तोपर्यंत बाकीचे भांडवलदार झोपलेले नसतात तेही नवीन उत्पादनसाधने खरेदी करतात आणि स्वस्त दराने ती वस्तू बाजारात आणतात. मग ज्याची काही काळासाठी मक्तेदारी असते त्याची मक्तेदारी संपुष्टात येते आणि ग्राहकांना ती वस्तू कायमची कमी दरात उपलब्ध होते आणि गरिबांनाही ती वस्तू घेणे परवडू शकते. अलीकडे टी. व्ही., पेजर, संगणक ह्यांच्या किमती ह्या अशा स्पर्धेतूनच खाली घसरत आल्या आणि आज रेडिओ, टीव्ही, पेजर, संगणक ह्यांच्या किमती ह्या अशा स्पर्धेतूनच खाली घसरत आल्या आणि आज रेडिओ टी. व्ही. हे गरीबवर्गातही दिसू लागलेत.

सृजनशील श्रम आणि उत्पादक श्रम ह्याबाबतही नंतरच्या भांडवलदारांनी आपले धोरण बदलले. सर्वच नफा स्वतःच्या संघटनात्मक श्रमाकडे वळता करण्याऐवजी ह्या दोन्ही श्रमिकांना त्यांचा योग्य तो वाटा वाटाघाटी करून देण्यास सुरुवात केली. परिणामी कामगारक्रांति वगैरे गोष्टी हवेतच जिरल्या.

मार्क्सने ह्या सर्व विवेचनात आणखी एक गोष्ट गृहित धरली ती म्हणजे शासन भांडवलदाराच्या हितसंबंधाचेच रक्षण करेल. मार्क्सच्या काळात ज्या राजवटी होत्या ह्या तशा होत्या. मार्क्सने आर्थिक संरचना ही पायाभूत मानल्यामुळे शासन भांडवलदारांच्या हातचे बाहुलेच असणार हे गृहीत धरले गेले. प्रत्यक्षात भांडवलशाही जशी जशी विकसित होत होती तशीच लोकशाहीही विकसित होत होती. लोकशाहीत भांडवलदार वर्ग जास्तीत जास्त वीस टक्के असू शकतो. उरलेला वर्ग श्रमिकवर्गच असतो. याच्या मताचे आधारे लोकशाही चालत असल्याने लोकशाहीत नेत्यांना झक मारत श्रमिकवर्गाचे हित पूर्णपणे डावलता येत नाही. १९२९-३० च्या जागतिक मंदीत हेच घडले. लोकशाही शासनाने हस्तक्षेप करून असलेली कामे देऊन अर्थव्यवस्था पुन्हा स्थिरस्थावर केली. मार्क्सला लोकशाहीची ही ताकद कळली होती, पण उमजली नव्हती. कारण मार्क्स राजकीय रचनेला दुय्यम मानत होता.

प्रश्न असा निर्माण होतो की, मार्क्सचे हे सगळे विवेचन इतके चूक होणे, तर रशिया, चीन, क्युबा ह्यासारख्या देशांत राज्यक्रांती झालीच कशी? ह्या क्रांतीचे स्वरूप काय होते?

इंग्लंड, अमेरिका, फ्रान्स ह्या तिन्ही देशांत राजकीय सर्ववादी क्रांती झाली. तरीही कित्येक देशात ही क्रांती पोहोचलीच नाही. अनेक देशांत राजकीय मक्तेदारवाद कायमच राहिला. आजही हा राजकीय मक्तेदारवाद अनेक देशांत टिकून आहे. काही ठिकाणी ह्या राजकीय मक्तेदारवादाने नवीन आलेल्या आर्थिक मक्तेदारवाद्यांना आश्रय दिला, तर काही ठिकाणी विरोध केला. हा राजकीय मक्तेदारवाद काही ठिकाणी इतका वेजवाबदार

होता की, त्याने त्या देशात बजबजपुरी, अनाचार, गरिबीच निर्माण केली. भांडवलशाहीचा पुरेसा विकास न झाल्याने आर्थिक मक्तेदारवाद्यांनी शोषणाची परिसीमा गाठली ही खरेतर भांडवली संजामशाही होती (Capitalistic Feudalism). रशिया, चीन, क्युबा ह्यासारख्या देशात जी क्रांती झाली ती ह्या भांडवली संजामशाहीविरुद्ध तिचा मुख्य विरोध संजामशाहीला होता. वसाहतीतही ही संजामशाही Colonial Capitalistic Feudalism वासहातिक भांडवली संजामशाही ह्या स्वरूपात होती. ह्यांच्या स्वातंत्र्ययुद्धानी ती संपुष्टात आली. इंग्रजांचा वा युरोपियनांचा Colonial Capitalism वासहातिक भांडवलीवादी संपुष्टात आला. ह्या क्रांतिकारकापुढे Democratic Capitalism लोकशाही भांडवलवाद, Socialistic Capitalism समाजवादी भांडवलवाद, Democratic Socialism लोकशाही समाजवाद, Dictatoric Capitalism हुकुमशाहीवादी भांडवलवाद, Dictatoric Socialism हुकुमशाहीवाद समाजवाद, Dictatoric Sociocapitalism हुकूमशाहीवादी मिश्रवाद, Democratic Sociocapitalism लोकशाही मिश्रवाद असे विविध पर्याय होते. अमेरिका व तत्सम देशांनी लोकशाही भांडवलवाद हिटलर मुसोलिनीने Dictatoric Socialism हुकूमशाहीवादी समाजवाद, तर भारतीय काँग्रेसने व तत्सम स्वातंत्र्यसैनिकांनी लोकशाही मिश्रवाद स्वीकारला. (भारताने लोकशाही समाजवाद स्वीकारला हा एक गोंडस गैरसमज आहे. समाजवादाचा कणाच मुळी समूहाने उत्पादन करणे व उपभोग घेणे हा आहे. भारतात सर्व उत्पादक संस्था कधीच समाजाच्या मालकीच्या नव्हत्या आणि नाहीत. त्यामुळे सर्वच क्षेत्रात समाजवाद नाही) संजामशाहीच्याविरोधातील ह्या युद्धाची सुरुवात प्रथम अमेरिकेत झाली. तिथेच प्रथम Capitalistic Feudalism भांडवली संजामशाहीविरुद्ध उठाव झाला आणि अब्राहम लिंकनच्या नेतृत्वाखाली Democratic Capitalism लोकशाही भांडवलवाद पूर्णपणे विजयी झाला. इंग्लंडसारख्या देशात लोकशाही भांडवलवाद आणि लोकशाही समाजवाद ह्या दोन्ही तत्त्वज्ञानाला विश्वास ठेवणारे हुजूर, मजूर पक्ष आलटून पालटून सत्तेवर येत राहिले. त्यातून लोकशाही मिश्रवाद तिथे अस्तित्वात आला. रशिया, चीन, क्युबा वगैरेंनी हे पर्याय नाकारले आणि हुकूमशाहीवादी समाजवाद स्वीकारला. भारताने व तत्सम देशांनी लोकशाही मिश्रवाद स्वीकारला. अमेरिकेपासून भारतापर्यंत देशांनी लोकशाही मिश्रवाद स्वीकारला. अमेरिकेपासून भारतापर्यंत सर्वांचाच लढा हा संजामशाहीविरुद्ध होता. त्यात भांडवलशाहीविरोध दुय्यम होता. रशिया, चीन वगैरेंनी त्यांच्या लढ्याला नंतर तात्त्विक स्वरूप तसे दिले, पण त्याला फारसा अर्थ नव्हता आणि नाही.

थोडक्यात, ज्याला आज मार्क्सवादी क्रांती म्हणतात. त्या कोणत्याही अर्थाने मार्क्सवादी नव्हत्या, तर भांडवली संजामशाही विरुद्ध झालेल्या ह्या क्रांती होत्या आणि त्या मार्क्सवाद्यांनी केल्या किंवा स्वतःच्या ताब्यात घेतल्या होत्या. भारतातही मार्क्सवाद्यांना स्वातंत्र्य चळवळ स्वतःच्या ताब्यात घेता आली असती, पण स्वतःच्या संघटना रशियाच्या दावणीला बांधल्याने आणि जनतेने काँग्रेसी पर्याय स्वीकारल्याने त्यांचा नाईलाज झाला.

ह्या सर्व व्यवस्थांच्या संदर्भात पुन्हा प्रश्न निर्माण झाला तो १९८० नंतर. ह्या सर्वच व्यवस्था Democratic capitalism चा अपवाद वगळता फ्लॉप झाल्या इतक्या की फ्रान्स राज्यकर्त्यांना स्वतःचे समाजवादी धोरण एका वर्षात सोडून द्यावे लागले. इंग्लंडमध्ये मागरेट थॅचर यांनी लोकशाही भांडवलवादाचा पुरस्कार करायला सुरुवात केली. अमेरिका, जपान,

भांडवलवादी जर्मनी ह्यांनी लोकशाही भांडवलवाद स्वीकारून केलेली प्रगती ही सर्वांनाच मोहित करू लागली. चीनने हुकूमशाहीवादी समाजवाद फेकून देऊन हुकूमशाहीवादी भांडवलवाद स्वीकारायला सुरुवात केली. खरी गोची झाली ती रशियाची. रशिया हा अधिक सिद्धांतवादी असल्याने चीनने स्वीकारलेला हुकूमशाहीवादी भांडवलवाद स्वीकारणे रशियाला जड जाऊ लागले. त्यामुळे गोर्बाचेव्हपुढे एकच पर्याय उरला. हुकूमशाहीवादी समाजवाद नाकारणे. त्यांनी तो पर्याय स्वीकारला आणि समाजवाद कोसळला. समाजवादाच्या ह्या कोसळण्याने जी उलथापालथ घडवली ती प्रचंड होती. १९८५ नंतर ह्या उलथापालथींनी प्रचंडच वेग पेटला. लोकशाही भांडवलवादाने तर आपण हे युद्ध जिंकले, असा डांगोराच पिटला.

आज एकविसाव्या शतकात प्रवेश करताना हे सर्व का घडले ह्याचा वेध घेणे अटळ आहे.

१) मार्क्सने विश्वानुभवाला काहीही स्थान दिले नाही. त्यामुळे आध्यात्मिक नीती ही समाजवादातून बाहेर फेकली गेली. ह्याला पर्याय म्हणून सामाजिक नीती आणली गेली. समाजवादी माणसाने नैतिक असायला हवे, असा हा आग्रह होता. व्यक्तिगत पातळीवर अशा नीती व्यक्तीला पेलत नाही. माणूस नेहमी स्वतःच्या भल्यांचा स्वतःच्या हिताचा विचार करतो. मार्क्सने माणसाचे हे मूलभूत स्वार्थी स्वरूप नाकारले, पण मार्क्सने नाकारले म्हणून हे माणसातून नाहीसे होणे शक्यच नव्हते. परिणामी समाजवादी व्यवस्थेतूनही माणूस स्वतःचा स्वार्थ शोधू लागला. समाजवादी व्यवस्था माणूस निःस्वार्थी असल्याशिवाय यशस्वी होऊच शकत नाही. त्यामुळे माणसाच्या स्वार्थाने ही सारी व्यवस्था पोखरायला सुरुवात केली. अशी पोखरली गेलेली व्यवस्था कोसळणे अटळ होते.

२) मार्क्सने विश्वानुभवाला नकार दिला, तरी माणसाची तीही एक मूलभूत गरज असल्याने मार्क्सवादी देशांतील जनतेने विश्वानुभवाला नकार दिला नाही. ह्या जनतेपुढे विश्वानुभवाचा पर्याय म्हणून धर्म उभा होता. तिने धर्माला अनन्यसाधारण महत्त्व दिले आणि धर्माला दाबू पाहणाऱ्या शासनसंस्थेविरुद्ध कळत-नकळत एक द्वेष जोपासायला सुरुवात केली. जनतेच्या असंतोषाचा ह्या समाजवादाला तोटाच झाला.

३) स्वातंत्र्य ही माणसाची एक मूलभूत गरज आहे. मार्क्सने समाजवादात हे स्वातंत्र्य समाजाच्या पूर्ण दावणीला बांधले, पण त्यातूनच स्वातंत्र्य नाकारणाऱ्या समाजवादविरुद्ध बंड होणे अटळच होते.

४) मार्क्सची विचारप्रणालीच अशी होती की, तिच्यातून लोकशाही निर्माण होणे कठीण होते. कारण लोकशाहीत किमान दोन पक्ष लागतात. आता एकदा कामगारवर्गाचे राज्य आले, तर दोन पक्ष निर्माण होणार कसे. कारण सर्व कामगारांचे वर्गीय हित एकच असते, असे मार्क्सचे म्हणणे होते. जर वर्गीय हित एक असेल, तर दोन पक्ष होणार कसे? परिणामी एकपक्षीय हुकूमशाही अस्तित्वात आली आणि एकदा हुकूमशाही आली की, तिचे सगळे अत्याचार तिच्या भावंडासारखे सोबत येतात. मार्क्सवादी राजवटी ह्याला अपवाद नव्हत्या. ह्या अत्याचाराविरुद्ध आवाज उठवणे हे हळूहळू शक्य होऊ लागले आणि मग ही हुकूमशाही कोसळली.

५) मार्क्सने राज्य ही संस्था उत्पादनाचा आर्थिक संरचनेचा वायप्रॉडक्ट म्हणून पाहिली. परिणामी उत्पादनसंबंध बदलले. समाजवादी आर्थिक संरचना आली की, आपोआपच समाजवादी राज्यशासन अस्तित्वात येईल, अशा भ्रमात तो राहिला. प्रत्यक्षात असे होणे शक्यच नव्हते. कारण राज्य ही एक समाजाची अर्थ ह्या रचनेइतकी आवश्यक

गरज आहे. त्यामुळे तिला ताब्यात ठेवण्याचा प्रयत्न करणारे राजकीय मक्तेदारवादी नेहमीच निर्माण होत असतात. समाजवादी परिभाषेत ह्यांना आपण राजकीय भांडवलदार म्हणू. हे मक्तेदारवादी नेहमीच आपल्या संपन्नतामक श्रमाच्या आधारे सत्तेचे उत्पादन करणारी सत्तास्थाने (power factories) आपल्या ताब्यात ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. समाजवादी रचनेत अशी सत्तास्थाने ही आर्थिक उत्पादनाशी जोडली गेल्याने हे मक्तेदारवादी सर्व आर्थिक उत्पादनस्थाने आपल्या ताब्यात ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. ह्या लोकांना आर्थिक उत्पादनस्थानातले भांडवलदारांचे स्थान मिळवणे सोपे जाते. हे लोक ही स्थाने बळकावतात. मग उत्पादन ही आर्थिक बाब होण्याऐवजी राजकीय गोष्ट बनते आणि हळूहळू हे उत्पादनाचे राजकीयकरण प्रत्यक्ष उत्पादनालाच खीळ घालते. उत्पादन रोडावले की, हे राजकीय भांडवलदार आपल्या सत्तेचे अधिकच उत्पादन करतात आणि मग हे दुष्टचक्र हळूहळू संपूर्ण उत्पादनप्रक्रियाच नष्ट करायला लागते. उत्पादन धटू लागले की, लोकांना अन्न मिळणे मुश्कील होऊन जाते. जीवनावश्यक गरजा भागेनाश्या होतात. अशावेळी राजकीय भांडवलदार सावध झाले, तर ठीक असते. अन्यथा जनता स्वतःच ह्या समाजवादी राजवटीचा पाडाव करते. रशियात साम्यवाद कोसळण्याचे एक एक मोठे कारण होते. चीनमध्ये राजकीय भांडवलदार वेळीच सावध झाले. त्यामुळे तिथे अजून त्यांची सत्ता टिकून आहे. चीनने सध्या हुकूमशाहीवादी मिश्रवाद स्वीकारायला सुरुवात केली आहे. अर्थात हा मिश्रवाद किती काळ टिकेल हे सांगता येणे शक्य नाही. मात्र, कधी ना कधी ह्या मिश्रवादाला लोकशाही स्वीकारावी लागेल ह्यात शंका नाही.

६) मार्क्सच्या संपूर्ण विचारपद्धतीत सृजनशील श्रमना फारसे स्थान नव्हते. ह्याचा परिणाम एकच झाला. सृजनाचे दारिद्र्य (Poverty of creation) निर्माण झाले. एखादा समाज सृजनाच्या दारिद्र्याने ग्रस्त असेल, तर उत्पादनाच्या संदर्भात तो फारशी वाटचाल करू शकत नाही. विसाव्या शतकातील महत्त्वाच्या शंभर शोधांपैकी साठ शोध, तर शंभर मॉडेलसंपैकी पंचाहत्तर मॉडेलस ही अमेरिकेने तयार केली आहेत. अमेरिकेच्या ह्या सृजन संपन्नतेमुळे ती उत्पादनाच्या बाबतीत पुढेच जात राहिली. ह्या उलट मार्क्सवादी देशांचे ह्याबाबतीतले दारिद्र्य वाढतच राहिले. जगातल्या एकूण संशोधनात धड पाच टक्के वाटादेखील मार्क्सवादी देशांनी दिलेला नाही. सृजनशील श्रमाबाबत आढळता कधी कधी इतकी टोकाला गेली की, माओने सृजनशील श्रमिकांना शेतात पाठवून दिले. ह्या सगळ्याचा अटळ परिणाम व्हायचा तो झाला. उत्पादन धटले. साम्यवाद कोसळला.

७) मार्क्सवादी विचारप्रणाली स्वीकारल्यानंतर इतर विचारप्रणाली स्वीकारण्याचा प्रश्नच उद्भवत नव्हता. तो जर विचार करायचा तो मार्क्सवादी चौकटीत असे बंधन आले. ह्यातून मार्क्सवादी मूलतत्त्ववाद उदयाला आला. ह्या मूलतत्त्ववादाने नवीन फॅनॅटिसिझम निर्माण केला. वैचारिक सृजनशीलता संपुष्टात आली. परिणामी समाजवादी देश एका कोषात गेले. समाजाची गती पूर्ण मंदावली आणि शेवटी तर पूर्ण थांबली. असा थांबलेला समाज एक दिवस कोसळतो. तसा समाजवादी समाज कोसळला.

८) विसाव्या शतकात जी महत्त्वाची क्रांती झाली त्यात चिन्हीय क्रांती (Semiotic revolution) फार महत्त्वाची आहे. हिने अनेक चिन्हीय यंत्रणा जन्माला घातल्या. ह्या चिन्हीय यंत्रणेने समाजवादी देशात शिरकाव केला आणि भांडवलवादी देशांच्या समृद्धतेची खबर तिथल्या जनतेला घ्यायला सुरुवात केली. परिणामी साम्यवादी श्रमाचा भोपळा फुटला. भांडवलशाही

देशातील कामगार हा आपल्या समाजवादी कामगारपेक्षा अधिक संपन्न आहे आणि अधिक स्वतंत्र आहे हे तर स्पष्टच दिसू लागले. परिणामी जनमत हळूहळू साम्यवादाच्या विरोधात जाऊ लागले.

१) मार्क्सवाद कुठे चुकला ह्याची चर्चा मागे आली आहेच. आता मार्क्सचे सर्वात मोठे गृहितक आपण तपासू. मार्क्सच्या मते भांडवलदार हा कसलेही श्रम न करता नफा लाटतो. आपण मागेच पाहिले की, प्रत्यक्षात भांडवलदार संघटनात्मक श्रमाचे पैसे घेतो. आता ह्यापुढे एक प्रश्न जो मार्क्सने विचारला नाही तो आपण विचारू तो म्हणजे भांडवलदार ह्या नफ्याचे काय करतो? हा प्रश्न विचारला की, मार्क्सची एक हिमालयाएवढी चूक स्पष्ट होते ती म्हणजे माणूस सामाजिक प्राणी आहे. असे सांगणारा मार्क्स भांडवलदार हाही त्याच समाजातील प्राणी आहे. समाजाचा घटक आहे हे विसरला. भांडवलदाराने कितीही नफा कमावला तरी तो नफ्याचे काय करणार? भांडवलदार अन्न खाऊन खाऊन किती खाणार? कपडे घालून घालून किती घालणार? राहून राहून किती मोठ्या घरात राहणार? आणि शिकून शिकून किती शिकणार? हॉस्पिटलात जाण्याची तर त्याची इच्छाच नसते, म्हणजे भांडवलदाराने अन्न, वस्त्र, निवाऱ्याचा, शिक्षणाचा आणि इस्पितळाचा कितीही उपभोग घ्यायचा ठरला, तरी ह्या मूलभूत गरजांबाबत समाजातील उत्पादनाचा तो फार मोठा उपभोग घेऊच शकत नाही? टाटासारखा एखादा तर आयुष्यभर प्लॅटच्या घरात राहतो. म्हणजे समाजात दोन टक्के भांडवलदार असतील, तर ते समाजातील अन्नाचा चार टक्के (ते डबल जेवतात असे गृहीत धरू. प्रत्यक्षात ते शक्य नसते.) वस्त्राचा चार टक्के (शिवून शिवून किती कपडे शिवणार) निवाऱ्याचा पाच टक्के, शिक्षणाबाबत चार टक्के आणि आरोग्याबाबत तर कामगारपेक्षा अधिक काळजी घेत असल्याने तीन टक्के उत्पादनाचा उपभोग घेऊ शकतात; म्हणजे समाजातील जास्त जास्त पाच टक्के उपभोग ते घेऊ शकतात आणि उरलेल्या पंचाण्णव टक्के उत्पादनाचा उपभोग हा समाजालाच घ्यावा लागतो. जर समाजाचे मूळ उत्पादन कमी असेल, तर समाजाचे दारिद्र्य वाढते, तर जास्त असेल तर समाज श्रीमंत होतो. म्हणजे समाजाच्या दारिद्र्याचा संबंध भांडवलदाराशी नसतो, तर समाजातील उत्पादनाशी असतो. भांडवलदाराची उपभोगक्षमता (Consumption-capacity) ही मर्यादितच असते. थोडक्यात, समाजातील दारिद्र्य हे समाजातील उत्पादनावर अवलंबून असते. ज्या समाजात उत्पादन कमी तिथे दारिद्र्य जास्त, तर जिथे ते जास्त तिथे दारिद्र्य कमी असते. अमेरिकेच्या संपन्नतेचे रहस्य हे त्या देशाच्या प्रचंड उत्पादनक्षमतेत आहे.

ही उत्पादनक्षमता मी मागेच म्हटल्याप्रमाणे १) कच्च्या मालाचा दर्जा २) उत्पादनसाधनांची क्षमता ३) श्रमिक क्षमता व दर्जा (ह्यात सर्व प्रकारचे श्रम येतात). ह्यातील कच्च्या मालातून पक्का माल जास्तीत जास्त प्रमाणात कमीत कमी वेगात काढण्यासाठी नवी उत्पादनयंत्रे शोधायची लागतात. ह्याचबरोबर उत्पादनसाधनांची क्षमता वाढवावी लागते. कच्च्या मालाची लागवड सुधारावी लागते. श्रम करण्याची नवीन नवीन तंत्रे प्रशिक्षण शोधावी लागतात. त्यासाठी समाजातील सृजनशील श्रम व सृजनशक्ती सतत कार्यरत असावी लागते. त्यासाठी अनुभव व ज्ञान हे दोन घटक सतत क्रियाशील असावे लागतात. थोडक्यात, समाजातील दारिद्र्य सृजनशील दारिद्र्यापासून वितरणात्मक दारिद्र्यापर्यंत अनेक गोष्टींवर अवलंबून असते. सर्व प्रकारच्या दारिद्र्याचे निर्मूलन केले, तरच समाज श्रीमंत होतो. मार्क्सने उत्पादकीय श्रमावर भर देऊन सारा समाज थोडासा पुढे नेला आणि शेवटी कायमच्या दारिद्र्याच्या गर्तेत

नेऊन सोडला. जो माणूस समाजातील दारिद्र्य नष्ट करायला निघाला होता तो माणूस समाजात प्रचंड दारिद्र्य निर्माण करण्यास कारणीभूत व्हावा ही जगाच्या इतिहासातील सर्वात मोठी वैचारिक शोकांतिका आहे. रशिया जर भांडवलशाही राष्ट्र राहाते, तर आज रशियावर ही वेळ आली नसती. क्रांतिपूर्वी रशियाच्या प्रगतीचा वेग हा अमेरिकेच्या जवळपास होता. क्रांतिनंतर तो रोडावत गेला. रशियाची संपन्नता अशी होती की, रशिया एक प्रबळ भांडवली राष्ट्र म्हणून उदयाला असते; पण मार्क्सवादाने रशियाच्या पायात वेड्या अडकवल्या आणि आज रशियावर अमेरिकेची मदत घेण्याची वेळ आली आहे.

आता पुन्हा एकदा मूळ प्रश्न उपस्थित करू. भांडवलदाराचा नफा जातो कोठे? तो तर सर्वच नफ्याचा उपभोग घेऊ शकत नाही. मग तो नफा अधिक उत्पादनसाधने खरेदी करण्यात घालवतो. ह्यातून पुन्हा अधिक उत्पादन होते. अनेकदा बाजारात त्या वस्तूला मागणी नसते. मग तो दुसऱ्या वस्तूची मागणी लक्षात घेऊन तिचे उत्पादन चालू करतो. काहीवेळा जर कुठल्या संशोधकाने नवीन मॉडेल तयार केले असेल, तर तो त्याचे उत्पादन सुरू करतो. जेव्हा देशातील मागणी संपते तेव्हा परदेशात उत्पादन खपवू लागतो. तिथेही मागणी संपते तेव्हा नवीन मॉडेलच्या आधारे नवीन उत्पादन करून ते बाजारात आणतो. प्रत्यक्षरीतीने त्याचा नफा हा शेवटी उत्पादन वाढवून दारिद्र्य आणि (नवीन फॅक्टऱ्यात कामे निर्माण झाल्यामुळे) बेरोजगारी कमी करतो. म्हणजे सरतेशेवटी भांडवलदाराचा हा नफा तोही समाजाचाच घटक असल्याने समाजालाच उपयुक्त ठरतो.

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत नफा निर्माण करण्यास मनाई असल्याने आवश्यक तितकेच उत्पादन केले जाते. त्यामुळे जेव्हा उत्पादनाची गरज वाढते तेव्हा आणि तेव्हाच नवीन उत्पादनसाधने खरेदी केली जातात. नवीन मॉडेलच्या संशोधनाकडे पुरेसे लक्ष दिले जात नाही. कारण बाजार नसल्यामुळे त्यांची मागणी नसते. परिणामी संशोधन आणि उत्पादन ह्या क्षेत्रातील नवीन उपक्रमांची गती मंदावते. रशियातील व चीनमधील कित्येक मॉडेल्स ही अमेरिकेशी स्पर्धा म्हणून उदयाला आली. जर सारे जगच समाजवादी असते, तर ही नवीन मॉडेल्स निर्माण झाली असती की नाही ह्याचीच शंका वाटते. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत ही उत्पादनाची गती प्रथम चांगली असते, पण नंतर मंदावते आणि आवश्यक तितकेही उत्पादन होत नाही आणि सारा समाज दारिद्र्याच्या खाईत सापडतो.

भांडवलदारी अर्थव्यवस्थेत भांडवलदाराला संघटनात्मक श्रमाचे पैसे मिळतात तो ते नफा म्हणून घेतात. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत व्यवस्थापक किंवा राजकीय भांडवलदारास संघटनात्मक श्रमाचे जे पैसे मिळतात ते नफा म्हणून गुंतवता येत नसल्याने तो ते उधळत राहातो. त्याला वैयक्तिक उत्पादन साधने खरेदी करण्याचा हक्क नसल्याने त्याला जो त्या श्रमाचा मोबदला मिळतो तो त्याला सक्तीने वैयक्तिक उपभोगात खर्च करावा लागतो. म्हणजे भांडवलशाहीत संघटनात्मक श्रमाचा पैसा शेवटी समाजाला फायदेशीर ठरतो, तर समाजवादात हाच पैसा वैयक्तिक उपभोगात खर्च होतो. हा विरोधाभास बघितल्यावर आपण केवळ कपाळावर हात मारू शकतो. ह्या विरोधाभासाचे परिणाम उघड आहेत. हा व्यवस्थापक वर्ग हळूहळू निष्क्रिय बनत जातो. उत्पादन वाढवण्याची आणि नंतर खपवण्याची जबाबदारी त्याच्यावर नसल्याने उत्पादनाचा गाडा हळूहळू मंदावतो.

उत्पादन करणारा जो कामगार असतो तोही थोडा निवांत असतो. त्याला कामावरून काढणे हे शक्य नसते. परिणामी कामात चालढकल

सुरू होते. कामानुसार वेतन मिळण्याऐवजी तासानुसार, वेळेनुसार वेतन मिळायला लागले की, मग बोलायची सोयच राहात नाही. निव्वळ कामावर हजेरी लावण्याचे प्रकार घडू लागतात. कामगाराला शिक्षा द्यावी तर अधिकारीवर्ग तेच करायला पाहात असतो. बरचा वर्गाही तेच करू लागतो. हळूहळू कामे टाळण्याकडे सर्वांचा कल होऊ लागतो आणि उत्पादनाच्या साऱ्या व्यवस्थेची वाट लागते. (भारत सरकारचे सारे समाजवादी उपक्रम आज ह्या प्रक्रियेचे बळी आहेत.) उत्पादनाची सारी व्यवस्था ही ब्युरोक्राटिक होत जाते आणि मग उत्पादन पूर्णच कोसळू लागते.

समाजवादाची ही ब्युरोक्रसीची प्रक्रिया केवळ उत्पादनापर्यंत थांबत नाही. ती हळूहळू जतनात्मक, संरक्षणात्मक, वहनात्मक, दळणवळणत्मक, वितरणात्मक श्रमिकांच्यातही शिरते, झिरपते. त्यामुळे उत्पादनाच्या पुरवठ्यावर प्रचंड परिणाम होऊ लागतो. ह्या व्यवस्थेतही नफा मिळवण्यास मनाई असल्याने ह्या व्यवस्थांमधील श्रमिक भ्रष्टाचार करू लागतात. वैयक्तिक मालकी कुणाचीच नसल्याने आपल्या पोळीवर तूप ओढण्याची स्पर्धा सुरू होते. समाजात उत्पादनाची मागणी प्रचंड असते; पण पुरवठा करणारे तिचा प्रचंड फायदा घेऊ लागतात. पुरवठ्यासाठी लाच घेणे-देणे सुरू होते. सर्वत्र भ्रष्टाचार बोकळतो. गिऱ्हाईकाच्या प्रचंड रागा लागू लागतात आणि ह्याची परिणीती प्रचंड संतापात होते. हा संताप असंतोषात बदलतो. ह्या असंतोषाची दखल राजकीय भांडवलदारांनी घेतली, तर ठीक अन्यथा समाजवाद कोसळतो.

अनेकदा समाजवादात वितरण आणि दळणवळण ह्यांचा सांधा उत्पादनाशी जोडलाच जात नाही. कित्येक रस्ते, रेल्वेमार्ग मंत्र्याची मर्जी म्हणून त्याच्या विभागात जातात. परस्परसंबंधाची काळजी घेणारा वर्ग निष्क्रिय झाला की, कुणाचाच पायपोस कुणात राहात नाही. ह्यातून आर्थिक अराजक निर्माण होते.

जगातील बहुतेक सर्व समाजवादी व्यवस्था किंवा समाजवादी संरचना ह्या बरील प्रक्रियेतून चालल्या आहेत. काही ह्यातून जाऊन कोसळल्या आहेत.

१०) समाजवादी रचनेत लोकशाही शक्य होत नाही. त्यामुळे हळूहळू राजकीय भांडवलदार ती आपल्या ताब्यात घेतात. उत्पादन वाढवण्यासाठी मग जास्तीत जास्त शिक्षा करण्याचा प्रकार सुरू होतो; पण सजाकित्ती आणि कुणाकुणाला देणार. ह्यातून हळूहळू सर्व व्यवस्था ही समाजवादी सरंजामशाही बनत जाते हा सोशॉलिस्टिक फ्युडालिझम समाजाला पुढे नेण्याऐवजी मागीर मागे घेऊन जातो. कित्येकदा हे सरंजामादार स्टालिन आणि माओसारखे समाजवादी राजे जन्माला घालतात. समाज मागे मागे पडत जातो.

११) कुठल्याही समाजात जशी उत्पादनाची एक संरचना असते तशी उपभोगाची एक रचना असते. ह्या रचनेला आपण स्ट्रक्चर ऑफ कंझमेशन असेही म्हणू शकतो. ह्या रचनेचा समाजावर विलक्षण प्रभाव असूनही ह्याचा फारसा विचार झालेला नाही. मार्क्सने ह्या उपभोगीय संरचनेचा कधी विचार केला नाही, पण आपणाला मात्र हा विचार करावा लागेल. ह्या संरचनेचा प्रभाव अलीकडे इतका वाढला आहे की, अलीकडच्या समाजाला उपभोगीय समाज कंझुमर्स सोसायटी किंवा संस्कृतीला कंझुमर्स कल्चर म्हटले जाते. आपण ही रचना पुढीलप्रमाणे मांडू.

Individual	=	एककीय संघात
Family	=	नियमिक संघात
Kinship	=	मूलाधार संघात

Friend Circle	=	उभारणी संघात
Legal Organisation	=	सूक्ष्म संघात
Company	=	महासंघात
Government / corporate	=	महासंघात
Company	=	अतिमहासंघात
National Government / Society	=	अतिमहासंघात

व्यक्ती सर्वसाधारणपणे उपभोग घेत असली, तरी व्यक्तीचे कुटुंब हेच सर्वसाधारण उपभोगाची नियमित संरचना आहे. मार्क्सने माणूस सामाजिक प्राणी मानला, पण ह्या माणसाची समाजाची कल्पना स्वतःच कुटुंबाच्या पलीकडे क्वचितच जाते. प्राचीन काळात जे कळप तसे कुटुंबाच्या पलीकडे क्वचितच जाते. संरक्षणाची ही जबाबदारी एका झाले त्याचे कारण संरक्षण हे होते. संरक्षणाची ही जबाबदारी एका कुणीतरी घेतली की, माणूस उत्पादन आणि उपभोग ह्यांच्याकडे वळतो. इथेही नियमनाची जबाबदारी शासनसंस्थेने घेतली की, मग तो एखादा उत्पादनसंस्थेत जाऊन उत्पादन करतो आणि घरी येऊन मग उपभोग घेतो. थोडक्यात, माणसाची सामाजिक जाणीव ही कुटुंबप्रधान असते आणि कुटुंबाने घ्यायच्या उपभोगाइतके पैसे मिळाले की, तो त्यावरच पुढे संतोष होतो. मार्क्सला अपेक्षित असलेले कामगार वर्गलढ्यात सामील होण्याऐवजी ट्रेड युनियनवादी झाले ह्याचे हे एक महत्वाचे कारण आहे. स्वतःच्या कुटुंबाला जोपर्यंत उपभोग घेण्याइतका पैसा मिळत नव्हत तोपर्यंत कामगार लढत होता, पण भांडवलदारांनी त्याला चांगले केले ह्यावयास सुरवात करताच हा कामगारवर्ग लढा विसरला. केवळ पगारावरच व सुखसोयी ह्यातच तो रमला. त्यामुळेच जगात मार्क्सला अपेक्षित होती तिथे ती झालीच नाही. अवकाशाच्या किती व्याप्तीपर्यंत उत्तरदायित्व आपल्या डोक्यावर घ्यायचे हे माणूस स्वतःच ठरवतो आणि हे उत्तरदायित्व कुटुंबापलीकडे जात नसल्याने आज बहुतेक परिवर्तन लढ्यांची वाताहता झाली आहे. माणसाला कुटुंबापलीकडे पाहण्याची शिकवावे लागते. पूर्वी टोळीचा आकार हा महाकुटुंबाएवढा होता. त्यामुळे त्याला टोळीचा सभासद म्हणून जगणे सहज शक्य होई. पुढे टोळीचा आकार वाढत गेला आणि टोळ्या फुटायला लागल्या. शेवटी भांडवल होऊन सर्व टोळीचा नाश होण्यापेक्षा कुटुंब संस्था जन्माला घालणे हे सोयीस्कर वाटू लागले. प्रथम महाकुटुंब नंतर एकत्रित कुटुंब आणि औद्योगिक व्यवस्थेत छोटे कुटुंब हेच उपभोगांची मुख्य संरचना रचली. ही संरचना मोडून काढण्याचा मार्क्सवाद्यांचा प्रयत्न होता, पण तो फसला आणि ह्या कुटुंबशाहीने खासगीकरणाचे जतन करून मार्क्सच्या समाजवादाच्या स्वप्नांना सुरंग लावला.

११) मार्क्सचा आर्थिक स्तरीकरणीवरचा अवाजवी भर त्याला नडल वास्तविक समाजात अनेक प्रकारचे स्तरीकरण असते. मी ही स्तरीकरणाची चर्चा मागे केली आहेच. ह्या सर्व स्तरीकरणाचा नाश करणे हेच उद्दिष्ट असायला हवे. मार्क्सला ही सारी स्तरीकरणे उमगली नाही. त्यामुळे परिवर्तनाचा सर्वकष लढा मार्क्सवाद्यांना लढता आला नाही. मार्क्सने भांडवलदार गुज्या आणि कामगार असे तीनच वर्ग गृहीत धरले. प्रत्यक्षात समाजात अनेक वर्ग असतात (जवळ जवळ १७४) ह्या वर्गांचे एकमेकांशी समायोजन आणि संघर्ष चालू असतात. मार्क्सने सर्व फार सोपे केले. त्यामुळे मार्क्स अयशस्वी झाला.

(लेखनकाल : १९८८ पुनर्लेखन : १९९४)